

4 Halva kungariket är ditt
– besök det i sommar!

14 Hur gick det sedan?

30 Falska minnen
på Biskops-Arnö

Kulturvärden utges av Statens fastighetsverk med fyra nummer om året

Postadress Box 2263, 103 16 Stockholm

Gatuadress Järntorget 84

Telefon 08-696 70 00

Telefax 08-696 70 01

E-post kulturvarlden@sfv.se

www.sfv.se

ISSN 1104-845X

Redaktör

Mia Fernlund

Ansvarig utgivare

Hans Landberg

Artikelförfattarna svarar för artiklarnas innehåll. Endast artiklar signerade sfv samt s. 3 uttrycker myndighetens åsikt.

Medverkande i detta nummer

Bo Jonsson, Lars Hjertberg, Annica Snäll, Mats Carlsson Lénart, Lena Olofsson, Hans Landberg, Olle Anderstam, Immo Trinks, Jim Rudolffsson, Magnus Stibéus, Pär Karlsson, Clas Ternström, Alois Hinterleitner.

Foto/Illustrationer

Olle Anderstam 2e, 20-23; ATA 38b; Nina Broberg 3, 35a; Jean-Claude Duart 13; Jan Gustafsson, Jokkmokkbild 1; Thomas Fahlander 7b; Johan Jonson, SMM 10; Duncan Kemp 8b; Åke E:son Lindman 4-5, 6a, 6c, 9, 24, 25, 26a+c, 27-29, 34c, 35b; Hans Landberg 2d, 14-19, 30-33; Bert Leandersson 2c, 11a; Bengt A. Lundberg, RAÄ 7a; Dick Norberg 8c; Jim Rudolffsson (ATA) 38c+d; Stefan Sandström 12; SFV 8a, 11b, 34b, 35c; Magnus Stibéus 38a; André Strömquist 34d; Gunilla Svensson Arkitektkontor 6b; Clas Ternström 39; The Studio 2a; Immo Trinks 37.

Omslag

Granuddens skvaltkvarn.

Fotograf Jan Gustafsson, Jokkmokkbild.

Produktion Statens fastighetsverk

Layout och typografi Marie Glase

Tryckeri Trydells, Laholm

Prenumeration Se sista sidan!

www.kulturvarlden.se

341 091

Utges av Statens fastighetsverk

Mia Fernlund, redaktör:

Sommaren står för dörren och många sfv-fastigheter är rustade inför sommarens ström av besökare från när och fjärran. Tillsammans med våra hyresgäster gör vi vad vi kan för att hålla alla dörrar öppna till både hemliga och välkända rum i det svenska kulturarvet.

För en del är byggnadsvårdsläger ett sätt att koppla av på semestern. Ett av Svenska Byggnadsvårdsföreningens sommarläger håller till på Rosersbergs slott och lär ut hur det går till att renovera gamla fönster. Det är ett sätt att både få tillgång till och bidra till omsorgen om vårt gemensamma kulturarv.

Många av oss ser också fram emot en sommar i lättja, med smultron på strån och en kopp kaffe i syrénbersån. Gärna då varvat med utflykter i vårt avlånga land.

Kulturturism är ett ord som hörs allt oftare och det tycker vi är väldigt roligt. Ett av sfv:s viktigaste mål är att göra det möjligt för allmänheten att besöka de fastigheter vi förvaltar. I det här numret av Kulturvärden har vi samlat exempel på några av alla de besöksmål vi kan erbjuda.

I en tidning är utrymmet begränsat men på vår hemsida, www.sfv.se, ger vi många fler förslag på spännande utflyktsmål. Oftast drivs verksamheten av våra hyresgäster och i så fall finns även länkar till dem så att du kan hitta öppettider, aktiviteter och vägbeskrivningar.

På en del ställen, såsom i Hagaparken, på Carlstens- och Bohus fästningar, kan du få en guidad tur via din mobil eller mp3-spelare. Du hittar dem på sfv:s hemsida.

Trevlig sommar!

www.kulturvarlden.se

4   10

3 LEDARE Kulturutredningen och nationella kulturarvet II

4 Halva kungariket är ditt – besök det i sommar!

9 Kulturarvsturism för alla

10 Nobelpristagarens far byggde Sveriges unika fyrar

12 Granuddens skvaltkvarn

14 Hur gick det sedan?

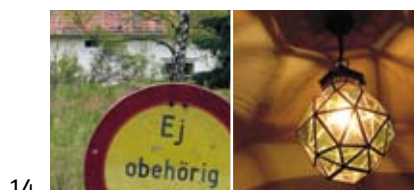
20 Palatsens hustomte

24 Stiligt svenskhus i skagig stat

30 Falska minnen på Biskops-Arnö

34 Notiser

36 Med georadar på jakt efter Borgholms slotts hemligheter

14

20

Kulturutredningen och nationella kulturarvet II

I KULTURVÄRDEN nr 4, 2007 tog jag i ledaren upp de förväntningar från kulturmiljöpolitiskt perspektiv som det fanns anledning att ställa på en utredning med de direktiv den då nyligen tillsatta kulturutredningen fått.

Nu har utredningen levererat sitt resultat med förslag till omfattande förändringar i bagaget – utom för kulturmiljöområdet och i synnerhet det som rör det nationella kulturarvet. Det kanske inte är så underligt att några substantiella förslag på kulturmiljöområdet inte läggs fram.

Erforderlig utvärdering av vad som har åstadkommit utifrån de kulturmiljömål som riksdagen slog fast för ett antal år sedan lyser med sin frånvaro. I brist på en stabil grund att stå på har utredningen endast lagt till ett enda litet ord *'tolkas'* när det gäller målet för kulturarvet. Det är något som Statens fastighetsverk (sfv) sedan lång tid arbetar med i levandegörandet av det nationella kulturarvet.

LYFT FRAM KULTURMILJÖ

Ännu mer märkligt är det att utredningen föreslår omfattande förändringar i myndighetsstrukturen – trots att någon utvärdering inte gjorts vare sig när det gäller måluppfyllelse eller effektivitet i administrationen av kulturmiljöfrågorna.

Från de aspekter sfv företräder finns det anledning att framhålla vikten av att det finns en *stark central myndighet som har kulturmiljöfrågorna som sin huvuduppgift*. Att frågorna inte har den framträdande plats i kulturpolitiken på central nivå som de förtjänar understryker behovet. Att sedan kultur och den däri ingående kulturmiljösektorn finns som aspekter av och i andra politikområden är närmast självklart.

sfv utvecklar allt mer samspelet med andra områden så att allas vårt gemensamt ägda nationella kulturarv kommer till glädje för både nuvarande och kommande generationer – *ett hållbart nationellt kulturarv där kulturmiljö och miljö går hand i hand*.

NÖDVÄNDIG SAMVERKAN

Sfv är i hög grad beroende av nära samverkan med lokala och regionala institutioner, kommuner, regioner och privata *entreprenörer* för att kunna levandegöra och tillgängliggöra det nationella kulturarvet för allmänheten. sfv arbetar alltmer intensivt för att bli ännu bättre på att ta vara på den stora potential som det nationella kulturarvet har för att öka attraktiviteten i berörda regioner.

SE ÖVER FÖRDELNING

Staten har här anledning att se mer samlat på hur man fördelar de statliga medlen regionalt för att uppnå en ännu bättre effekt. Den föreslagna portföljmodellen borde användas för att stimulera till verksamhetsmässiga aktiviteter i anslutning till objekten i det nationella kulturarvet. Det kan ske genom att villkor ställs vid de *'förhandlingar'* som förutsätts äga rum med regionerna. En sådan ordning skulle sannolikt ge en ökad bärkraft och ett ökat intresse från olika intressenter att själva bidra ekonomiskt med en ökning av besöken till det nationella kulturarvet som resultat – *en ökad regional tillväxt*.

ARKITEKTUR ÄR KULTURARV

Sfv har även ansvar att vara statens byggherre med krav på att leva upp till de statliga målen för arkitektur, design och formgivning. Utifrån både denna position och positionen som förvaltare av det nationella kulturarvet finns anledning att framhålla vikten av att hithörande frågor får en rättmätig plats i en kommande statlig myndighetsstruktur. *Arkitektur är både en central del i vårt nationella kulturarv och i gestaltning av kommande nationellt kulturarv*.

BO JONSSON, Generaldirektör

Halva kungariket är ditt – besök det i sommar!

Sommarsverige står för dörren och många semesterar hemma under den varma årstiden. Hemester, semester hemma, är ett uttryck i tiden. En viktig uppgift för SFV är att göra det möjligt att uppleva det svenska kulturarvet. Hemliga rum-dagen förra våren drog över 60 000 besökare och många önskade en fortsättning. En sådan kan vara en sommarutflykt till något av de besöksmål som tillhör oss alla. Kulturvärden bjuder på några sidor med tips och reportage från några av våra populära besöksmål. Ännu mer finner du på www.sfv.se.

Trevlig sommar.

TEXTER LARS HJERTBERG, *Journalist*

VEN

Under 1500-talets sista decennier hyste Ven en världsstjärna utöver det vanliga. Vetenskapsmannen Tycho Brahes tid på den lilla ön mitt i Öresund är än idag en så spännande historia att en sommarutflykt är lätt att rekommendera.

Upptäckten av en ny ljusstark stjärna banade väg för Brahes genombrott. Världen låg för hans fötter, men när den danske kungen erbjöd honom att etablera ett observatorium på ön Ven kunde han bara inte tacka nej.

Under 21 år, 1576–97, byggde Brahe upp ett astronomiskt center kring öns högsta punkt. Hans slott fick namnet Uraniborg. Världen hade aldrig sett dess like. Från renässansslottet i två våningar utvecklades

också de astronomiska instrumenten till tidigare okända nivåer.

När Uraniborg inte längre räckte till, byggdes en ny underjordisk anläggning: Stjärneborg.

Så småningom blev Brahe osams med både lokalbefolkningen och kungen. 1597 var brytningen definitiv och Brahe tog sina mest värdefulla instrument och flyttade till en tjänst hos kejsar Rudolf i Prag.

Men Ven minns sin världsstjärna. Efter Uraniborg finns visserligen bara några grundstenar kvar, men Stjärneborg kan fortfarande beundras från en sinnrikt utformad besöksplattform i glas.

CITADELLET, LANDSKRONA

Att gå en guidad tur på citadellet i Landskrona – kanske titta in i fängelsehålan, och över en kopp kaffe fundera över vad murarna i stadens nordvästra hörn varit med om – kan få den mest världsvane besökare att dra efter andan.

Citadellets väg från fästning till festlokal spänner över 450 år och en lång händelserik historia som sett svenska och danska härskare slåss om bastionen med det strategiska läget.

Den danske kungen Kristian III hade två mål med bygget som påbörjades 1549:

1. Ta kontroll över handeln i Öresund.
2. Stärka försvaret längs kusten.

1559 stod Kristian III:s imponerande fästning klar, men i samband med fredsuppgörelsen i Roskilde 1658 förlorade Danmark Skåne och citadellet blev svenskt.

Den nya regimen hade storslagna planer. Borgen byggdes ut och 1675 ansågs den vara Nordens modernaste fästning. Under 1700-talet kompletterades citadellet med flera nya byggnader, men mot slutet av seklet avstannade alla expansionsplaner och 1869 ansågs dess roll för det svenska försvaret vara utagerad.

Efter att under en tid ha fungerat som fängelse blev citadellet under andra världskriget tillfällig hemvist för tusentals flyktingar som sökt sig undan nazismen.

Citadellet, Landskrona

”Det svenska kulturarvet är exotiskt och samtidigt nära och fascinerande”

Kalmar Slott

HAGAPARKEN OCH HAGA PARKMUSEUM

Somrigare melodi än Carl Michael Bellmans «Fjäriln vingad syns på Haga» får man leta efter. Nationalskalden fångar med sirliga, lyriska svängar den engelska parkanläggningen som Gustav III tog initiativet till.

Arkitekten Fredrik Magnus Pipers verk har i modern tid blivit en del av Ekoparken – världens första nationalstadspark – och har sin självklara dragningskraft på såväl stockholmarna som semestrande besökare.

Sedan en tid tillbaka kan den som vill dessutom via mobiltelefonen få audioguidning runt i parken.

Kungar och poeter, park och slott, paviljong och ekotempel till trots – frågan är om inte Hagas mest kända profil är den som tillhör de tre märkliga koppartälten nära Hagas norra grindar.

Haga parkmuseum välkomnar sedan 1984 besökare i det mellersta tältet. Där finns inte bara modellen av Haga slott utan också generalplanen, ritningar och en alldeles ny fotoutställning.

KALMAR SLOTT

På Slottsfrjärden i Kalmar har det legat försvarsanläggningar ända sedan 1100-talet – ändå blev arkeologerna förvånade när skelettet efter en 1200-talsman kom i dagen vid utgrävningar på slottets yttre borggård tidigare i år. Under sommaren pågår många spännande aktiviteter vid slottet.

Med Gustav Vasa och hans söner Erik XIV och Johan III lämnade den gamla borgen medeltiden bakom sig, och under 1500-talet förvandlades fästningen till ett praktfullt renässansslott.

Men snart var storhetstiden över. Förödmjukelser och förstörelse följde, och efter freden i Roskilde 1658 förlorade Kalmar slott sin tidigare så strategiska gränsroll.

Med tappad status fick slottet nya – mer vardagliga – användningsområden: spannmålsmagasin, kronobränneri och fängelse.

Sent 1800-tal tvingade förfallet fram en renovering och 1891 försågs slottet med den siluett vi möter idag. Femtio år senare hade också bro och vallar restaurerats och vallgraven dessutom åter fyllts med vatten.

I Kalmar är man stolt över sitt slott. Till och med Konstmuseet – den nya och moderna skapelsen i slottsparken – bär svart kostym i respekt för sin äldre och gråare granne.

Hagaparken och Haga parkmuseum

Lövsta Bruk, Tierp

LÖVSTA BRUK, TIERP

Vad sägs om ett stycke svensk industrihistoria av världsklass? Låter det som ett lockande utflyktsalternativ rekommenderar vi en tur till Lövsta bruk. Här, mitt emellan Gävle och Östhammar, låg en gång ett av världens mest framstående järnbruk. Redan på 1500-talet började bönderna i Lövstrakten ordna med masugnar och hammare, men det var först 1641 – när den förmögne holländaren Louis de Geer köpte bruket – som Lövstas storhetstid tog fart på allvar.

De Geer installerade nya ugnar och hämtade yrkesskickliga hantverkare från Valloinen. Med förbättrad teknik blev det svenska järnet eftertraktat långt utanför landets gränser.

Lövsta utvecklades till ett komplett och välmående samhälle som fick extra glans av arbeten signerade arkitekter som Jean Eric Rehn och Isak Gustaf Clason.

1926 var järnbruksepoken över. I Clasons gamla kamrersbostad finns idag ett värdshus – en utmärkt utgångspunkt för den som vill besöka en industrihistorisk miljö av bästa märke. I ett komplett bruksbesök ingår förstås också en vandring i trädgårds- och parkanläggningen.

ROSERSBERGS SLOTT

En tur till Rosersbergs slott, en mil sydväst om Arlanda flygplats, kan lätt bli till en heldagsutflykt med guidad visning, kafébesök och en titt på de betande fåren. Den som vill ha gott om tid att uppleva parken och naturreservatet kanske till och med tar in på vandrarhemmet för en natt eller två. Men det är förstas 1600-talsslottet som är den stora attraktionen på Rosersberg.

Riksskattmästaren Gabriel Bengtsson Oxenstierna gjorde entré redan på 1630-talet. Hans son Bengt anlät Nicodemus Tessin som förvandlade slottet till en barockanläggning.

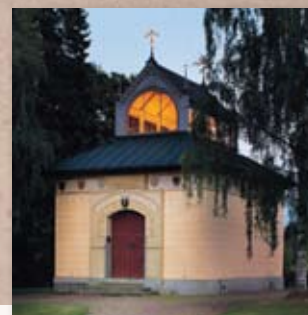
1757 löste staten in godset som blev till sommarresidens för hertig Karl – senare Karl XI. Karls sängkammare i vitt och guld är en attraktion än idag – precis så som arkitekten Jean Eric Rehn skapade den. Rehn har satt sin prägel på fler rum i slottet, där Karl också gärna manifesterade sin ställning som sjö- och militär.

När Karl XIV Johans änkedrottning Desideria gick bort 1860 var den kungliga epoken på Rosersberg till ända.

Sandvikens fiskeläge, Örnsköldsvik

Vasamonumenten
i Utmeland, Mora

SANDVIKENS FISKELÄGE, ÖRNSKÖLDSVIK

När Sveriges vackraste platser ska koras dröjer det aldrig särskilt länge förrän Ulvön utanför Örnsköldsvik seglar upp som en av de starkaste kandidaterna.

Färging för ögat i all ära, men det här är en ö som dessutom har så mycket att berätta att den 2005 utsågs till kulturresevat.

På Ulvön finns det bäst bevarade fiskeläge i hela Ångermanland. Vid öns nordligaste udde kan man med en enda svepande blick fånga en historia som sträcker sig över hundratal år och berättar om välbeställda män från Strängnäs, Enköping, Torshälla och Gävle som om våarna flyttade norröver för att fånga fisk.

På den idylliska stranden ligger ett tjugotal små grå sjöbodasamlade i en båge. Husen byggdes i slutet av 1700-talet efter en förödande brand som förstörde stora delar av den gamla bebyggelsen. Bland de kvarvarande byggnaderna märks det vitmålade kapellet från 1867.

Sedan 1940-talet har fiskeläget legat övergivet.

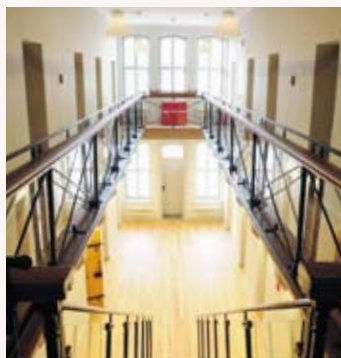
CELLFÄNGELSET, UMEÅ

Har du lust att checka in på ett fängelse och själv bestämma när det är dags att vrida om nyckeln? I så fall kan en Umeåresa ingå i sommarens semesterplaner.

På Storgatan 62 ligger stadens äldsta stenhus som också är ett av landets bäst bibehållna 1800-talsfängelser.

1861 stod arkitekten Anckarsvärd's cellfängelse klart: En gulputsad tegelbyggnad i två plan byggd efter amerikansk förebild. Svensk kriminalvård hade anammat moderna tankar om pedagogik och rehabilitering – det innebar också nya fängelsebyggnader med generöst ljusinsläpp.

1981 var fängelseepoken över och elva år senare byggnadsminnesförklarades kåken, där Västerbottens-Kurirens redaktör Gustav Rosén 1916 skakade galler i tre månader sedan han fällts för ärekränkning. Senare blev han både landshövding och försvarsminister. Hans cell visas nu för allmänheten som den då såg ut.

Cellfängelset,
Umeå

VASAMONUMENTET I UTMELAND, MORA

Gustav Eriksson Vasas flykt genom Dalarna vintern 1520 har allt man kan önska sig i fråga om spänning och dramatik. Danska kungen Kristian Tyranns mannar lurades ständigt på fel spår av dalkarlar och kullor som slöt upp bakom Gustav.

Via Rankhyttan, Ornäs och Isala hamnade Gustav vid juletid i Utmelands by strax söder om Mora. Hos Tomt Mats Larsson och hans hustru Margit fick Gustav det gömställe som med stor säkerhet räddade hans liv.

När dansken bankade på dörren, öppnade den kvicktänkta Tomt Margit golvluckan till källaren. Gustav kröp ner, och Margit sköt snabbt det stora bryggkaret för luckan. Tomt Margit var förstas helt oförstående när Kristian Tyranns mannar trängde in i huset, och snart befann sig dansken på villovägar igen.

Nu kunde Gustav äntligen börja tala för sin sak – en folkets resning mot Kristian. Så småningom fick han dalfolk, smålänningar och andra med sig, och den 6 juni 1523 valdes Gustav till svensk kung.

Källaren och tomten i Utmelands by köptes in av staten år 1808 och 1860 – 300 år efter Gustav Eriksson Vasas död – restes ett monument på platsen. Inne i Vasamonumentet finns tre tavlor som beskriver den historiska och dramatiska vintern i Dalarna 1520–21.

Visingsö

VISINGSÖ

Har du läst Jan Guillous populära böcker om Arn har du också bekantat dig med den historiska miljön på Visingsö – den långsmala ön i Vättern där Sveriges första kungaborg etablerades redan på 1100-talet.

Några sekel senare – 1561 – lät Per Brahe den äldre bygga Visingsborg på öns östra sida.

1680 drog Karl XI tillbaka egendomen som blev en kungsgård. När budet om Karl XI:s död nådde Visingsö 1718 satte de ryska krigsfångarna borgen i brand och idag möter besökarna en ruin i sagolikt vacker miljö.

Minst lika spännande är historien om de 300 000 ekarna som kungen på 1830-talet beslutade att plantera på Visingsborgs åkermark. Träden skulle trygga flottans framtida skeppsbyggande, men när ekarna var stora nog hade marinen för länge sedan valt andra byggnadsmaterial. Det finns tre markerade stigar genom ekskogen: 3,8 km, 6,4 km, och 7,2 km. De passerar allt från gravfält och kungsgårdsladorna i korsvirke till mullbärsträd och 'stora silvergranen'. Sevärdheter är skyltade. På fem platser utmed stigarna finns rastplatser med bänkar.

Kulturarvsturism för alla

Det svenska kulturarvet är exotiskt och samtidigt nära och fascinerande. Ofta är det dessutom välbevarat, välbegripligt och välbesökt. Sverige skyddar, bevarar och utvecklar sitt kulturarv för att det ger värde i tillvaron – för oss i nutiden och för de våra i framtiden.

Rese- och turistbranschen har upptäckt detta och satsar mer på kulturarvsturism.

ANNICA SNÄLL, *Kommunikör/kulturarvetare SFV*

DET ÄR EN sak att förvalta och bevara byggnader, marker, öar och skogar, en annan är att också göra dem tillgängliga, besökbara och begripliga. SFV ansvarar för många nationalsymboler i det svenska kulturarvet. Platser som människor strömmar till. Det innebär ett behov av fungerande infrastruktur i form av parkeringar, vägar och stigar, toaletter, hamnar, utrymnings säkerhet och ibland även restaurangkök och övernattningsmöjligheter. Besöksverksamheten på SFV:s besöksmål drivs och utvecklas oftast genom noga utvalda samarbetspartners.

– Utvecklingen måste förstås ske främst på kulturvärdenas villkor, men också utifrån att en samarbetspartner ska kunna

driva en verksamhet i fastigheten, säger fastighetschef Göran Sylvesten, som nu leder SFV:s arbete med att ta fram en besöksmålsstrategi.

KULTURARVSTURISM LOCKAR

Efterfrågan på kulturarvet ökar och allt fler människor vill komma nära historien och berättelser om människorna som skapade och levde i dessa borgar, fyrar, slott, fästningar, skogar och hagar.

Då blir uppgiften att göra platserna besökbara ännu viktigare.

Vetskapen om att kulturarvet är vårt gemensamma skapar också önskemål om mer kunskap.

– Den kunskap som vi på SFV besitter

delar vi med oss av, till exempel genom informationsskyltar på fastigheterna så att besökarna ska kunna förstå platsen och veta att detta tillhör alla. För varje fastighet gör vi en folder som berättar om bakgrunden och historien, också för nybyggnationer – symbolbyggnader som skapas i vår tid. Och nyligen gav vi ut boken *Halva kungariket är ditt* med inspirerande läsning om 300 platser i Sverige, säger Ann-Charlotte Spegel-Berg som är SFV:s kommunikationschef.

– Vi har också en innehållsrik hemsida och samverkar med våra hyresgäster för att få bredare visningar och nya sätt att berätta om platsernas historia.

Heidenstamfyrarna provmonterades innan utskeppning. Bilden från Ludvigsborgs mekaniska verkstad på Söder Mälarstrand i Stockholm visar Kapelluddens fyr eller Pater Noster.

Nobelpristagarens far byggde Sveriges unika fyrar

Sveriges unika bidrag till fyrbyggnadskonsten är de så kallade Heidenstammarna, de ståtliga rödmålade gjutjärnsfyrarna som reser sig på utskär som Pater Noster och Utklippan. Dessa öppna 'meccanofyrar' har namn efter sin skapare, överingeniör Nils Gustaf von Heidenstam, far till skalden och nobelpristagaren Verner.

MATS CARLSSON LÉNART, *Frilansjournalist*

IDAG LYSER Pater Nosters ståtliga fyr torn åter rött och nytt ute på de farliga skären där Marstrandsfjorden blir Skagerack. Nils Gustaf von Heidenstams mest praktfulla fyr stod och rostade i decennier innan den omtalade femåriga renoveringen nyligen genomfördes. Pater Noster är inte bara den största av Heidenstammarna och den han själv tyckte var fräckast, utan också den mest utsatta – pinad av Västerhavets salta vatten.

Både materialet och den byggnadsmetod von Heidenstam introducerade var något helt nytt och han fick också patent på tekniken. Von Heidenstams koncept för

fyrbyggande gick ut på att fyren konstruerades av gjutjärnsdelar på en mekanisk verkstad i land. Som en jättelik byggsats transporterades sen delarna ut till skäret där fyren skulle stå och kunde där förhållandevis snabbt resas och tas i drift.

Tidigare hade Sveriges fyrar byggts från grunden på de öar och skär där de skulle stå, antingen i sten eller trä. Det blev enklare snabbare och billigare att bygga fyrar. Däremot visade det sig senare att underhållskostnaderna blev stora, särskilt på Heidenstammarna längs Västkusten där rostangreppen var extra hårda.

Nils Gustaf von Heidenstam var av

gammal sjöofficerssläkt och det var självklart att han skulle följa släkttraditionen. Han föddes 1822 i Blekinge och fadern var chef för Blekinge båtsmanskompani.

Den unge von Heidenstam gick in i flottan vid 14 års ålder och visade snabbt framfötterna. Men redan tre år senare lämnade han den sjömilitära karriären för att i stället bli ingenjör. År 1849, vid 27 års ålder, återknöt han dock kontakten med hav och kust då han anställdes som ingenjör vid Lotsverkets fyr- och bäkinrättning.

År 1849 fanns ännu bara ett fåtal fyrar längs Sveriges kuster och von Heidenstam såg genast behovet av en utbyggnad. 1857, efter en rad omfattande resor längs landets kuster, lämnade von Heidenstam in sin stora plan för byggande av fler fyrar. Strax efter blev han utsedd till överingeniör. Nils Gustaf von Heidenstam var i 30 år det svenska fyrväsendets organisatör.

Upprinnelsen till att Heidenstam utvecklade en egen typ av fyr och metod för fyrbyggande var förhållandena på Gotska Sandön, en av de första platserna fyrbyggaren gav sig i kast med efter att hans fyrplan för riket antagits. Von Heidenstam menade att såväl stentorn som trätornt skulle drabbas av sättningar på

Pater Noster på Hamneskär – Heidenstams mest praktfulla fyr. Nyrenoverad av de fåtal hantverkare som fortfarande kan konsten.

Längst ut i Kalix skärgård i Bottenviken ligger Malören. Det var ett av norrbottenskustens största fiskelägen och de första lotsarna var fiskare. Vattnen är svåra och många vrak ligger kvar runt ön.

öns sandiga mark. Därför ritade han en fyr i järn, en fackverkskonstruktion som sattes fast i sanden med långa skruppålar. Till skillnad från de senare Heidenstamfyrarna har tornet på Gotska Sandön en träbeklädnad.

De första Heidenstammarna med helt öppna torn (det smala trapptornet i mitten undantaget) monterades 1863, dels på Häradsjärn i den östgötska utskärgården, dels på Sandhammaren, Skånes sydostligaste udde.

Sedan följde en rad liknande torn, bland annat på Väderöbod och Utklippan. Men inget av Heidenstams svenska fyrprojekt var lika utmanande som Pater Noster. Fyrtornet byggdes – liksom de flesta Heidenstammarna – på Ludvigsbergs Mekaniska Verkstad i Stockholm och delarna fördes ut till de ökända Hamneskären nordväst om Marstrand. Heidenstam övervakade personligen arbetena i två somrar. Familjen hade han med sig, men sonen Verner vantrivdes med de salta vågorna och vindarna. Han längtade i stället till Olshammar, familjens lantställe vid Vättern.

Nils Gustaf von Heidenstams sista stora projekt var att på finskt uppdrag bygga en fyr på Bogskär, en ytterst liten men för sjöfarten mycket farlig, ensam klippa, cir-

ka 60 kilometer ut i havet söder om Åland. Även detta 'omöjliga' projekt lyckades Heidenstam med.

Natten till sin 65:e födelsedag, den 2 juni 1882, i arbetsrummet sköt sig Nils Gustaf von Heidenstam i huvudet. Det var sonen Verner som fann honom på morgonen i arbetsrummet i den von Heidenstamska villan på Karlavägen i Stockholm.

I ett testamente meddelade fyrbyggaren sin sista önskan – att bli kremerad. Nils Gustaf von Heidenstam ska ha varit en av de allra första i Sverige i modern tid vars kropp brändes. Askan skulle spridas över Vätterns vatten, utanför Olshammar, vilket den blivande nobelpristagaren Verner von Heidenstam gjorde en sommar dag 1882. **KV**

von Heidenstams fyrrar

SFV:s 'Heidenstammare':

HÄRADSKÄR (1863) SFV förvaltar bostadshuset.

VÄDERÖBOD (1867) Heidenstamfyren riven 1969. SFV förvaltar ön samt husen.

PATER NOSTER (1868) SFV förvaltar fyr och hus. Fyren släckt 1977 men återtänd 2007.

UTKLIPPAN (1870) SFV förvaltar ön och husen.

RÖDKALLEN (1872) SFV förvaltar fyr och lotsutskik. Fyren släckt 1972.

PITE RÖNNSKÄR (1880) Fyrtornet första gången monterat 1862 på Sandhammaren. Fyren släckt 1973. SFV förvaltar husen.

Övriga 'Heidenstammare':

SANDHAMMAREN (1863) Från början två torn, det ena flyttat till Pite Rönnskär 1880.

MÅSESKÄR (1865) Heidenstamfyren släckt 1978.

KAPELLUDDEN (1872)

SVENSKA HÖGARNAN (1874)

Övriga (urval):

GRIMSKÄR (1849) Fyren riven 1944. SFV förvaltar ön.

MALÖREN (1851) Ön och lotsstugan förvaltas av SFV, fyren av Sjöfartsverket.

STORA FJÄDERÄGG (1851)

HJORTENS UDDE (1852)

FJUK (1852) Fyren riven 1909.

GOTSKA SANDÖN (1859)

BOGSKÄR (1882) I Finland. Fyren förstörd under första världskriget.

Kvarnmästarens inristning.

Mjölaren samlar upp det nymalda mjölet.

Vattnet skvaltar i kvarnhjulet.

Granuddens skvaltkvarn

Långt uppe i norra Sverige finns ett äventyr att besöka.

Det ingår i SFV:s fastighetsbestånd och den del av kungariket som är ditt.

LENA OLOFSSON, *Hugin & Mumin kulturinformation*

GRANUDDENS SKVALTKVARN ligger vid vägen till Kvikkjokk, intill sjön Skalkas norra strand. På andra sidan anar man gårdarna i själva Granudden. Där bodde kvarnmästare Johan Erik Granberg som ristade sina initialer J. E. i skvaltans vägg någon gång omkring sekelskiftet 1900.

Kvarnen byggdes vid mitten av 1800-talet och användes fram till andra världskriget. Förr i tiden hade alla byar skvaltor där bönderna malde för husbehov. I dag är sådana kvarnar lätträknade.

Granuddens skvaltkvarn har nyligen renoverats och kan återigen leverera nymalet kornmjöl. Den är en av få skvaltkvarnar som i dag brukas i Norrbotten.

I VÄGLÖST NYBYGGARLAND

Det kan tyckas märkligt med en skvaltkvarn mitt ute i skogen, långt från gårdar och bebyggelse, men Granuddens skvaltkvarn kom till i ett nybyggerland. Här var det långt mellan gårdarna och vattnet var den enda väg som stod till buds. Den landsväg som i dag går förbi skvaltkvarnen byggdes först i slutet av 1950-talet.

Första gången kvarnen nämns i källorna är 1844. I en beskrivning av Isak Isakssons ägor och brukningsmark kan man läsa att han delade den med sina grannar. Isak bodde i Björkholmen som togs upp som nybygge 1794. Läget var väl valt – en höglänt udde vid sjön Skalkas östra strand. Härifrån var det lite drygt en mil till kvarnen, vattenvägen.

Vid Skalkas stränder fanns fler nybyggen. Nybygget Granudden togs upp 1823

av Isak Jakobsson från Tjåmodis. Han var gift med Magdalena, som var en syster till Isak i Björkholmen. I en beskrivning av deras ägor 1856 kan man se att de röjt för ängar längs bäcken till Kvarntjärn, där skvaltans låg, och att stränderna runt tjärnen slogs på starrgräs. Merparten av det hö nybyggarna behövde för sina kreatur kom från naturliga strandängar. Vissa myrar kunde också slås på gräs. För nybyggare i dessa trakter stod inte jordbruket i fokus, viktigast var fisket och jakten. De kunde också äga så kallade skötesrenar som sköttes av någon sameby.

Det sädeslag som odlades var det frosttåliga kornet. Åkrarna var små och låg på höglänta backar som klarade sig längst undan frosten. Granuddens skvaltkvarn hade tillräcklig kapacitet för att mala den blygsamma mängd korn som nybyggarna skördade. De malde främst på hösten – kvarnen kunde användas fram till dess att isen lagt.

VATTENKRAFTEN

Säkert låg det många timmars arbete bakom uppförandet av Granuddens skvaltkvarn. Kanske var det just Isak Isaksson i Björkholmen och hans sväger i Granudden som byggde den. För dem låg inte platsen avses, en bättre väg än Skalkas vatten fanns inte. Även andra kunde få använda kvarnen mot ersättning. I en så kallad förmalningsbok kan man läsa att skvaltans också brukades av dem som bodde i Tjåmodis och Karats. Från Tjåmodis tog man båten, men från Karats fick man

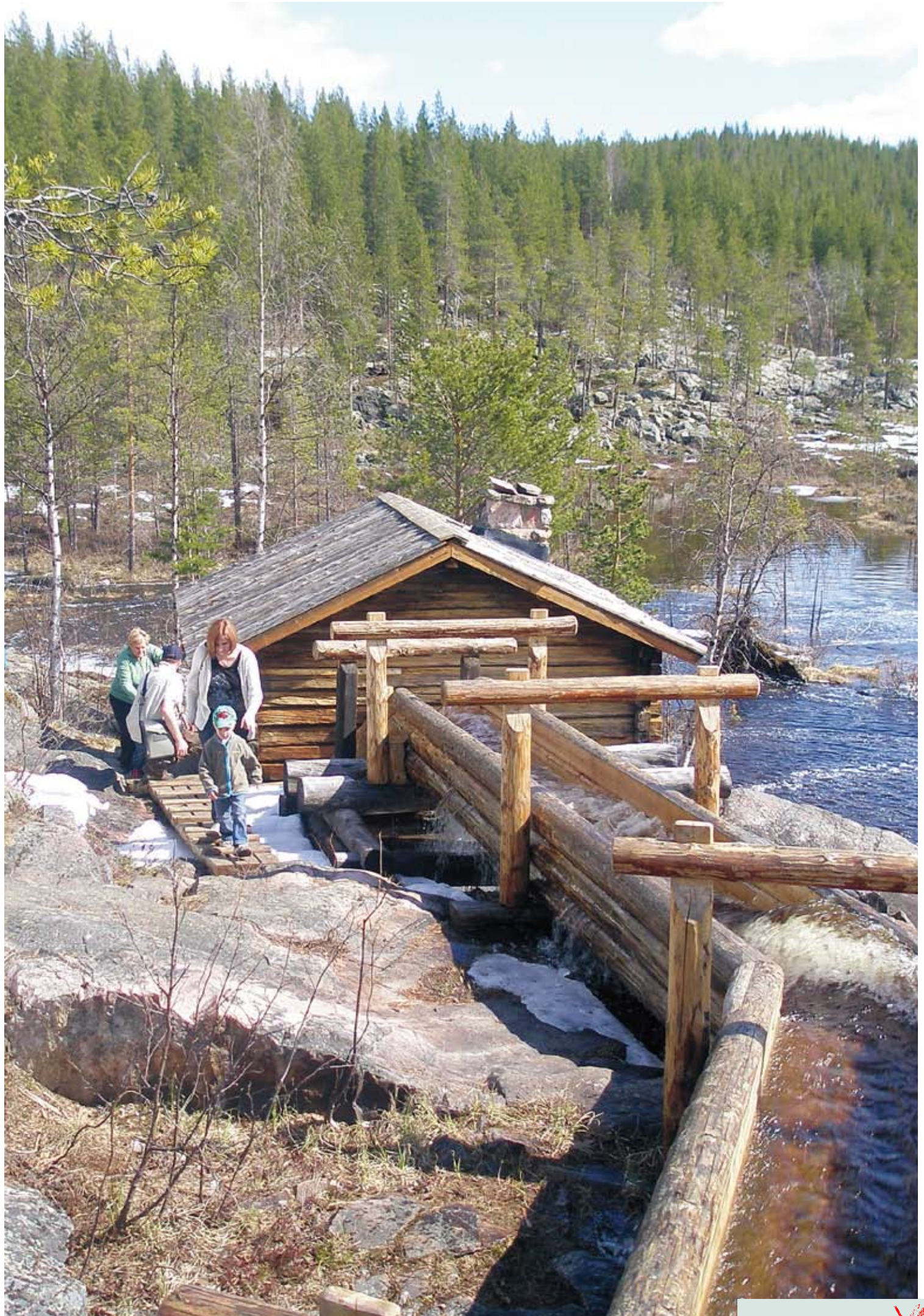
allt gå de cirka tre milen – enkel väg.

Skvaltkvarnarna drevs av vattenkraft och var beroende av att vattnet hade en viss fallhöjd. En skvalta kunde därför inte byggas var som helst. Den placerades vanligen över det rinnande vattnet i en bäck, men Granuddens skvalta står på hälleberget! Här var fallhöjden perfekt, vad som saknades var själva bäcken. Vattentillförseln löstes med en damm och en träränna. Dammvallen var byggd vid Kvarntjärns strand och när dammluckan öppnades forsade vattnet ut i rännan. Den mynnade på vattenhjulet, skvaltkvarnens motor.

I KVARNENS ÖGA

Granuddens skvaltkvarn var byggd som alla andra skvaltor, en liten timrad byggnad med ett rum. Under golvet fanns det horisontella vattenhjulet som satte löparen, den övre kvarnstenen, i rotation. Den undre stenen snurrade inte men kunde regleras i höjdlid, vilket påverkade mjölets finkornighet. Säden hällades ner i kvarnstruten, trätratten ovanför löparen, och därifrån rann den rakt ner i kvarnögat – hålet i löparen. Kvarnstenarna hade spiralformade räfflor och malden kom ut längs sidan där den samlades upp. När kvarnen gick för fullt kunde man mala cirka tolv kilo mjöl i timmen. Under tiden stänkte och skvittrade det runt skovelhjulet – ordet skvalta beskriver det skådespelet. Skvalta är dialekt för att 'det stänker vatten'. **KV**

Skvaltkvarnen är populär på sommaren och var ett välbesökt utflyktsmål på Hemliga Rum-dagen i maj 2008.

Hur gick det sedan?

När en fastighet inte längre är till praktisk nytta för staten har den tidigare avyttrats oavsett kulturhistoriskt värde. Många hus hamnar i goda händer, men i vissa fall har försäljning kanske inte varit den bästa lösningen.

HANS LANDBERG, *Kulturhistoriker/skribent SFV*

I SAMBAND MED kulturfastighetsutredningen gick en oberoende forskargrupp igenom cirka 550 kulturhistoriskt värdefulla fastigheter som ägs och förvaltas av svenska staten. Ungefär tio procent av dessa ansågs inte motsvara kriterierna för att staten ska ha anledning att behålla dem av enbart kulturhistoriska skäl.

Att staten säljer byggnadsminnen är inte på något sätt en unik händelse. Staten har då och då, genom olika statliga förvaltare, både gjort sig av med statliga byggnadsminnen och köpt nya fastigheter som kommit att förklaras som byggnadsminnen. I samband med att Byggnadsstyrelsen styckades och omvandlades 1993 kom till exempel flera byggnadsminnen att hamna i de båda fastighetsbolagen Vasakronan och Akademiska hus.

Det statliga ägandet av kulturfastigheter kan ses både som en garant för att allmänheten ska få tillgång till kulturarvet och som en garanti för att fastigheten ska tas om hand på ett sådant sätt att den även ska finnas kvar för kommande generationer.

Den långsiktighet som krävs i förvaltningen av känsliga kulturfastigheter kan vara svår att uppnå i privat förvaltning, där marknadsmässiga överväganden måste sättas före de kulturhistoriska. Även om stora fastighetsbolag har en ekonomiskt och underhållsmässigt långsiktig förvaltning saknas ändå den kulturhistoriska ambitionen i bolagets uppdrag.

Då en statlig kulturfastighet säljs till en privatperson eller ett företag finns det aldrig några garantier för att allmänheten ska få fortsatt tillträde, oavsett om området tillhör det nationella kulturarvet eller inte.

Sedan det senaste ägarskiftet är De la Gardies Venngarn helt privat och avspärrat.

Tidigare har staten nästan regelmässigt gjort sig av med fastigheter då man inte längre haft någon praktisk nytta av dem – oavsett deras kulturhistoriska värde. Låt oss titta lite närmare på hur det gått för tre statliga byggnadsminnen som Byggnadsstyrelsen sålde på 1980-talet.

Venngarn

Venngarns gods strax norr om Sigtuna förvärvades av Magnus Gabriel De la Gardie 1653. De la Gardie, gift med Karl x:s syster Maria Eufrosyne, var en tid den svenska stormaktstidens kanske mest inflytelserika person och en av rikets största jordägare. Han lät bygga om det medeltida stenhus som fanns på Venngarn till ett påkostat barockslott och utökade säteriet med flera underlydande gårdar.

Reduktionen under Karl xi drabbade De la Gardie hårt, men tack vare att han var gift med kungens faster fick han i näder sitta kvar på godset till sin död 1686. Som kronans egendom arrenderades Venngarn sedan ut och användes en tid som landshövdingeboställe.

ALKOHOLISTANSTALT

I augusti 1916 blev Venngarn «Statens centrala anstalt för alkoholsjuka» och ett antal institutionsbyggnader uppfördes på området, medan slottet inrättades till direktörsbostad och kansli. Venngarn var den första statliga alkoholistanstalten och öppnade samtidigt som den nya alkoholistlagen trädde i kraft. Alkoholism sågs inte längre enbart som ett medicinskt pro-

blem utan betraktades i hög grad också som ett socialt.

På 1970-talet började regeringen utreda frågan om vem som egentligen skulle ha ansvaret för landets alkoholistanstalter – staten eller kommunen. Man beslöt så småningom att alkoholistvård var ett ärende för kommunen och det bestämdes att från och med 1 januari 1983 skulle Stockholms kommun ta över ansvaret för verksamheten på Venngarn. I överenskommelsen med staten ingick att kommunen utan kostnad skulle få överta mark och byggnader som behövdes för verksamheten. Stockholms kommun var emellertid inte intresserad av att fortsätta att driva alkoholistanstalten ute på Venngarn utan flyttade verksamheten till andra lokaler. Eftersom staten inte ansåg att man hade någon nytta av området inledde man i stället förhandlingar om en försäljning till Pingstkyrkan och Lewi Pethrus stiftelse för filantropisk verksamhet.

UNIK KULTURMILJÖ

Venngarns slott och slottsområde hade blivit förklarat som statligt byggnadsminne 1935. Slottet var exteriört mycket välbevarat från byggnadstiden, men även trapphuset och flera interiörer – bland annat Disasalen – var av högt konst- och kulturhistoriskt värde. Framförallt ansågs slottskapellet unikt med sin helt intakt bevarade 1600-tals inredning. Själva slottsområdet med sina ekonomibygnader från 1800- och 1900-talen bildade tillsammans med de typiska institutionsbyggnad-

derna från tidigt 1900-tal en särpräglad miljö. Den berättade om både stormaktstidens godsanläggning och statens socialmedicinska ambitioner under förra seklets början.

Det omgivande kulturlandskapet var starkt präglat av godset, och de många arrendegårdarna från 1920- och 1930-talen på Venngarns mark var genomgående välbevarade. Tillsammans utgjorde de ett av länets bäst bevarade områden med småbruk från 1900-talet. I nära anslutning till byggnadsminnet Venngarn hade 1940 även inrättats det statliga byggnadsminnet Viby by, en samling gårdar som tack vare att de hört direkt under Venngarn aldrig genomgått något skifte eller någon jordreform. Den bevarade oskiftade klungbyn med sina ålderdomliga gårdshus var en för Mälardalen unik miljö som berättade om hur det såg ut på de flesta håll på landsbygden före 1800-talets genomgripande förändringar. Tillsammans med slottsområdet bildade landskapet och gårdarna en kulturhistoriskt mycket värdefull helhet, vilket dock inte påverkade statens beslut att sälja slottet.

Mot en försäljning höjdes kritiska röster från bland annat Riksantikvarieämbetet, Historiska museet, Statens konstmuseer, Sigtuna kommun och Uppsala universitet, men som statsrådet Bo Holmberg skrev i propositionen om försäljning: eftersom «någon statlig alternativ användning av anläggningen inte föreligger finner jag det vara till fördel för staten om vårdanstalten i Venngarn överläts i enlighet med det av

statens förhandlingsnämnd redovisade avtalet».

OSKYDDAT BYGGNADSMINNE

Avtalet med Lewi Pethrus innebar bland annat att slottskapellet och vissa andra delar av slottet skulle hållas tillgängliga för allmänheten och att de konstverk som fanns på Venngarn skulle behållas av staten, men även i fortsättningen deponeras på slottet. Vidare skulle man vid en eventuell framtida försäljning i första hand vända sig till staten.

Just konsten skulle med tiden visa sig bli ett problem. Då det statliga byggnadsminnet Venngarn 1983 gick från statligt till privat ägande förlorade det sin status av statligt byggnadsminne. Enligt den då gällande lagen (1960:690) om byggnadsminnen blev ett statligt byggnadsminne inte automatiskt enskilt byggnadsminne om det övergick till annan ägare. Först följande år kunde Venngarn förklaras som enskilt byggnadsminne, men nu med skyddsföreskrifter utfärdade av länsstyrelsen.

ORO FÖR KONSTEN

Lewi Pethrus filantropiska stiftelse gick i konkurs 1997 och slottet övertogs av företaget Nordic Travel Group, senare Wenngarn AB med moderbolag i Schweiz. På Nationalmuseum började man nu bli orolig för statens konst som hängde kvar på Venngarn och sommaren 1998 åkte man ut och hämtade hem både tavlor och andra konstföremål. På länsstyrelsen blev

man upprörd, för man ansåg att en del av det som Nationalmuseum hämtat hem var sådant som tillhörde den fasta inredningen och därför omfattades av byggnadsminnesförklaringens skyddsföreskrifter – sådant som var en del av själva byggnadsminnet och som alltså inte fick förändras. Ägarbolaget anklagade också Nationalmuseum för att hämta sådan konst som bolaget trodde ingick i fastigheten då man köpte den. Riksantikvarieämbetet kunde hänvisa till den inventering som gjordes då staten sålde slottet, men ändå ledde ärendet till flera rättegångar. Justitiekanslern konstaterade slutligen att Nationalmuseum inte handlat felaktigt annat än att man bristfälligt dokumenterat själva beslutsprocessen som ledde fram till att man valde att hämta hem konsten.

I dag är slottskapellets inventarier bortplockade och tegelväggarna lyser nakna i Disasalen där 1600-talsmålningarna har plockats bort. Inga visningar för allmänheten har överhuvudtaget förekommit sedan det senaste ägarskiftet.

Häverödalen

Tingshuset i Häverödalen uppfördes 1923–24 för Norra Roslags domsaga, som tidigare fått hålla ting i hyrd lokal på ortens hotell. Den nya domstolsbyggnaden var ritad av arkitekten Arvid Huss i en nationalromantisk historiserande stil som «myndigt ska väcka tanken om rättsstaten och lagens makt» som det står i byggnadsminnesförklaringen. Häverödals tingshus är ett av Arvid Huss mest framstående

Det före detta statliga byggnadsminnet i Häverödalen förfaller. Trots upprepade vitesförelägganden vägrar den privata ägaren underhålla huset.

Eftersatt underhåll och vandalism har samverkat till ett accelererande förfall.

verk, och interiören med den centralt belägna tingsalen har en omfattande dekorativ utsmyckning med ornamentala och allegoriska målningar av konstnären Ernst Wilhelm Lindelöf. Tingshuset är helt oberört av klassicismen och är en av de absolut sista exponenterna för den svenska nationalromantiken. Med sitt kastalliknande trapporn är det en ganska egenartad byggnad som bär arkitektens personliga prägel och den föreslogs som statligt byggnadsminne 1975.

PÅ VÄG MOT RUIN

Då tingsrätten inte längre hade någon användning för huset bjöd staten 1989 ut det till försäljning. Länsstyrelsen upprätade föreskrifter för tingshuset som enskilt byggnadsminne i september samma år. Den private köparen hade storslagna planer som tyvärr visade sig ekonomiskt ogenomförbara. Efter fyra år kom en ny ägare, med okända planer, och nu lämnades tingshuset åt sitt öde att förfalla. Snart hade vandaler brutit sig in i fastigheten och härjat runt med inredningen. Regn, markfukt och uteblivet underhåll skyndade på nedbrytningen. I dag står tingshuset tomt, mörkt och förfallet i centrala Häverödal. Länsstyrelsen har med upprepade vitesförelägganden resultatöst försökt få ägaren att göra något för att «förhindra skador och olaga intrång» i byggnadsminnet.

I det här fallet kan man nog konstatera att kulturmiljölagen inte räcker för att förhindra att ett byggnadsminne sakta förvandlas till ruin.

Norra Bankhuset

Södra bankhuset i Gamla stan i Stockholm ger med sin romerska barockfasad ett så starkt uttryck åt stadsrummet att man kan känna sig förflyttad till en piazza i Rom då man närmar sig huset över Järntorget. Betydligt diskretare, och med sparsmakade slutna fasader, ligger det lägre Norra bankhuset strax intill på andra sidan gränden. Norra bankhuset kom till på 1770-talet då Rikens ständers bank vuxit ur sitt hus vid Järntorget och uppförde ett magasin på granntomten i norr. Banken fortsatte att växa och magasinet kom till slut att omfatta hela kvarteret. Sitt nuvarande utseende fick byggnaden i början av 1800-talet av stadens dåvarande stadsarkitekt Carl Christoffer Gjörwell.

Norra Bankhuset såldes av staten då man inte ansåg att det skulle fylla något framtida behov. Det köptes senare tillbaka med motiveringen att det skapade för staten värdefulla lokalutrymmen.

Riksbanken fanns kvar i Norra bankohuset till 1907 då man flyttade till nya lokaler på Helgeandsholmen.

BYGGNADSMINNE UTAN NYTTA

Riksarkivet hade arkivdepå i det gamla bankmagasinet i femtio år. Sedan var det tal om att Myntkabinettet eventuellt skulle flytta in men på 1980-talet stod byggnaden tom. Byggnadsstyrelsen föreslog att staten skulle göra sig av med fastigheten som visserligen var klassad som statligt byggnadsminne, men som man inte kunde hitta någon användning för. Norra bankohuset var i tämligen dåligt skick. Byggnaden hade svåra sättnings-skador och en grundförstärkning var absolut nödvändig.

Vid ett regeringssammanträde i december 1984 beslöts att sälja Norra bankohuset för 7 700 000 kronor eftersom: «Något behov att använda Norra bankohuset för ändamål som ligger inom Byggnadsstyrelsens lokalhållningsansvar inte föreligger». Köparen skulle förutom köpeskillingen även bekosta en fasadrenovering av Södra bankohuset, som staten tänkte behålla.

DYRKÖPT ERFARENHET

År 2002, arton år senare, var läget att annat. I ett tillägg till vårpropositionen föreslås att staten åter ska förvärva Norra bankohuset. Skälet var att «det är av stort intresse att fastigheten, som enligt Riksantikvarieämbetet uppfyller kriterierna för att kunna räknas till det nationella kulturarvet, åter kommer i statens ägo. Därigenom skapas också värdefulla lokalutrymmen för staten i Stockholms innerstad».

Staten köpte fastigheten av den dåvarande ägaren, fastighetsbolaget Drott, för 145 000 000 kronor. Huset var då redan uthyrt och kontrakten uppställda på ett sådant sätt att staten inte fick möjlighet att utnyttja mer än en mycket liten del av fastigheten. Norra bankohuset uppfattas i dag återigen som en byggnad som utgör en väsentlig del av det nationella kulturarvet och som för all framtid ska förvaltas av staten.

Det är lätt att vara efterklok och det hade vara svårt att förutse de tre fastigheternas öden. Med historien i färskt minne finns möjligheter att undvika att liknande sker vid framtida avyttringar. **KV**

Palatsens hustomte

Det krävs stor yrkesskicklighet av de hantverkare som bidrar till att underhålla de statliga kulturfastigheter som SFV förvaltar. Gemensamt för dem är deras stora intresse för byggnadskultur och en stolthet i yrkesutövningen. En av dem är Gustaf Palmhierta.

OLLE ANDERSTAM, *Frilansjournalist*

De tunna och färganpassade elkablarna syr Gustav Palmhierta fast osynligt på kronans skelett med fiskelina.

Kronan i Victoriasalongen väger 260 kilo och var den första kristallkronan Gustav Palmhierta drog ny el i.

SOM BARN ville Gustaf Palmhierta bli arkeolog eller konservator, men det var som elinstallatör han kom att försörja sig. Under 35 år som elektriker på bland annat Stockholms slott och Riddarholmen har han funnit ett sätt att kombinera yrkeslivet med sitt historiska intresse.

När Gustaf Palmhierta var liten bodde han i fosterhem i närheten av Norrköping. Där låg en antikaffär som fängade unge Gustafs intresse.

– Där stod jag med näsan tryckt mot fönstret och jag började samla på gamla saker, i några fall även antikviteter, redan som åttaåring, berättar han.

Gustaf Palmhierta kom inte in på konservatorutbildningen utan sökte sig andra vägar. Kanske var det pappan på Ericsson och en kompis som var elektriker som fick honom att – som han uttrycker det – halka in i elbranschen.

– Jag känner mig än idag inte som någon elektriker, trots att jag levtt på yrket snart ett helt liv. Kanske har jag ett mer konstnärligt förhållande till det jag gör och konservator blev jag ändå, fast som självlärd, säger han.

Som nyutbildad 1973 blev han anställd av en elfirma som fortfarande ligger på Munkbron, bara ett hundskall från Riddarholmen. Det var då han började arbeta åt den del av Byggnadsstyrelsen som senare blev Statens fastighetsverk – och på den vägen är det. Här skulle historien kunna vara slut, men det är nu den börjar.

OMELEKTRIFIERING

En stor del av Gustaf Palmhiertas tid går åt till renovering och omelektrifiering av kristallkronorna i de kungliga slotten och då främst Stockholms slott.

– Jag har i samråd med Elsäkerhetsverket, Riksantikvarieämbetet och – inte minst – tillsammans med den tidigare elansvarige på slottet, Lars Ejmert, utvecklat ett noggrant dokumenterat koncept som följs under renoveringen av alla kristallkronor, berättar Gustaf. De tunna och färganpassade kablarna går inte inne i eller genom ramen utan sys fast osynligt på

kronans skelett med fiskelina. Samtidigt gjuter man nya hållare till ljusen som numera görs i glas och målas på ateljé.

– Två dagar tar det att riva och omelektrifiera en kristallkrona av det format som hänger i slottets salar. Med tanke på att det finns flera hundra kronor bara på Stockholms slott har Gustaf Palmhierta ingen ambition att hinna alla före sin pensionering. Det har också funnits kronor här som han nyelektrifierat, vilket tagit betydligt längre tid.

– Primärt handlar det om att rädda saker och bygga bort farliga installationer, säger Gustaf. Min insats här görs inte i första hand av estetiska skäl – den delen tar andra hand om – utan rent krasst för att uppnå el- och brandsäkerhet. De första kronorna jag jobbade med hade 1890-talsinstallationer med tygledning, ryser han.

Men han berättar också att det är speciellt att arbeta i gamla kulturmiljöer.

– Man planerar sitt jobb på ett annat sätt för att göra så små ingrepp som möjligt. Det är viktigt att ha ett estetiskt sinne.

FÖRTROENDE OCH RESPEKT

I Victoriasalongen hänger de första kristallkronorna som Gustaf Palmhierta omelektrifierade på slottet under tidigt 1980-tal.

– Det blev bra redan då, konstaterar Gustaf roat när han tittar upp och granskar sitt eget arbete. Fast det tog på krafterna och krävde flera gubbar, tillägger han. Den här kronan väger 260 kilo.

Efter alla år av arbete åt Sfv har vardagen och kontakterna i de miljöer Gustaf Palmhierta arbetar blivit närmast familjära. Idag skulle han utan vidare kunna sätta titeln Kunglig Hovleverantör på sitt kort.

– Nej, jag tror inte det, skrattar han, smakar på ordet och föreslår – med ålderns rätt – Hustomte. Jag ser mer till relationer, och långvariga sådana, än till ära och pengar.

Den här inställningen har lett till att Gustaf Palmhierta, har varit trogen och mycket uppskattad leverantör till Sfv, numera genom sitt eget företag under 35 år.

– Uppdraget har däremot aldrig varit någon självklarhet, menar han, eftersom det upphandlas och jag får lägga nytt anbud vartannat år.

Lampan i det gamla klosterhushållet under Gymnasiehuset på Riddarholmen lyser upp takmålningen, utförd av Albertus Pictor som gick ur tiden för 500 år sedan.

LADDAR BATTERIERNA

Det börjar bli dags för lunch och den dagliga promenaden till en av Gustaf Palmhiertas andra arbetsplatser, Riddarholmen. Vi styr stegen över Riddarholmsbron och genast känner sig denne elinstallatör som hemma.

– Jo, det här är nog mitt andra hem, erkänner Gustaf.

Målet är Wrangelska palatset och Svea Hovrätt där personalmatsalen följdriktigt heter Svea Maträtt. Längs vägen berättar han om miljön här som är – om möjligt – ännu mer känslig än den inom hovet, men ur helt andra aspekter.

– Här befinner jag mig ofta i miljöer där det förs mycket känsliga samtal och där det finns konfidentiella handlingar. Jag har en absolut tystnadsplikt och det vore mycket enkelt att förlora jobbet genom att missbruka det förtroende jag har. Det här är något som byggts upp under decennier, förklarar Gustaf.

På Riddarholmen har Gustaf Palmhierta hand om det som föga poetiskt brukar kallas drift och underhåll. Här betyder det all el från utebelysningen till de små akuta insatserna. Även här – oftast i rättssalar och sammanträdesrum – finns kristallkronor, även om de mest framstår som små fönsterlampetter i jämförelse med de pjäser som hänger på slottet. I medeltida trapphus, entréer och valvbågar hänger unika och många gånger blyinfattade lyktor och längst ner i det gamla Gråbrödraklostrets 1200-talsvalv sprider nakna glödlampor ett varmt sken. Det händer att Gustaf Palmhierta går ner här en stund, stänger om sig och släcker ljuset.

– När det någon gång blir för mycket är det bra att sitta här under meditativ tystnad för att ladda mina egna batterier.

TALGLJUS OCH SVINBLÅSA

Det finns inte en vrå på Riddarholmen, inklusive Riddarholmskyrkans torn, där Gustaf Palmhierta inte varit, antingen å yrkets vägnar eller av eget historiskt intresse. Det här gör att han morsar obehindrat på alla han möter från dem som städar kajerna och delar ut internposten till landets mäktigaste tjänstemän, domarna i Regeringsrätten som sitter i Stenbockska palatset.

Att han trivs går inte att ta miste på och det har hänt att han guidat grupper på

holmen. Då har han fått historiens vingslag att fläkta genom att utrusta sig med talgljus och göra en handlykta med en uppspänd svinblåsa innan han lett besökarna ner i de låga 1200-talsvalven. Här har de historieintresserade fått veta allt, även en del kuriosor.

Hans hittills mest udda uppdrag var att elektrifiera rummen i den gamla källarvåning i Gamla stan som idag utgör en gång från Beijerska huset och under Storkyrkobrinken. Det är en del av ett hus som få överhuvudtaget känner till. Bland det roligaste har varit att ljussätta tornet i Gamla Riksdagshuset, som numera används till bland annat giftermål med en magnifik utsikt över Ridдарfjärden.

– Självt gifte jag mig som en av de allra sista i Ridдарholmskyrkan, den medeltida katedral som numera är museum, berättar Gustaf.

Om en timme slutar Gustaf Palmhierta för dagen på Ridдарholmen. Då åker han till sin lokal på Söder för att arbeta som konservator åt privatkunder och det han kallar antikhandlarsvängen ett par timmar. I morgon är han redan tillbaka. **KV**

Vår tids lykttändare, Gustaf Palmhierta, arbetar för Statens fastighetsverk som förvaltar praktiskt taget allt på Ridдарholmen – även utebelysningen.

På den nyrenoverade fasaden på Bukarests ambassad har fönstren fått tillbaka sin ursprungliga gröna färg. Utomhus har Christina Sellberg, landskapsarkitekt hos Grontmij arkitekter, gjort en ny trädgårdsplanering som bland annat innebär att asfalten ersatts med en stenläggning runt planteringen längs med residenset.

Amabassadör Patrik Reuterswårds namnchiffer på residensets vackra dörrar som han skaffade i slutet av 1930-talet.

Stiligt svenskt hus i skakig stat

Sveriges ambassad i Bukarest är sedan 1936 inrymd i ett vackert sekelskifteshus vid en av den rumänska huvudstadens paradgator.

Från dess fönster har Sveriges utsända kunnat bevittna såväl det fascistiska Järngardet på marsch som sovjetiska trupper efter krigsslutet.

I fjol återinvigdes byggnaden som svensk ambassad och residens efter en omfattande renovering.

MATS CARLSSON LÉNART

RUMÄNIEN HAR de senaste 75 åren genomgått åtskilliga dramatiska skeden. Från demokrati till kunglig diktatur på 1930-talet. Från tysk ockupation till sovjetisk inmarsch på 40-talet. Från stalinism till en något mjukare form av kommunism på 50-talet. Och från Ceaucescus dekadenta diktatur till dagens fria Rumänien, medlem av Europeiska unionen sen 1 januari 2007.

Under denna tid av ständiga omvälvningar har huset på No 43 Soseau Kiseleff varit Sveriges fasta punkt i Bukarest.

Sveriges ambassad i Bukarest ligger vid paradgatan Soceau Kiseleff. När ambassaden köptes låg det lyxvillor runt omkring och närmaste granne var landets regeringschef. Rumänien ville ha tillbaka marken och försökte förmå svenskarna att flytta på sig.

Patrik och Karin Reuterswärd med sina sex söner. De var alla mer eller mindre vuxna när Reuterswärd anlände till Bukarest 1935.

Den vänstra dörren går till residenset. Den högra leder till ambassadens nyinvigda kansli som stått oanvänt sedan slutet av 70-talet. Det imponerande riksvapnet över residensets entré utfördes av rumänska hantverkare efter anvisningar från riksheraldikern i Stockholm.

I slutet av 1970-talet flyttades dock ambassadens kansli till hyrda lokaler och endast ambassadörens residens blev kvar i det stora huset.

FINASTE HUSET LÄNGS AVENYN

För några år sedan var byggnaden i dåligt skick och behövde byggas om och moderniseras för att passa den moderna utlandsmyndighetens behov.

I juni 2008 hissades åter den blågula fanan på den klassiska adressen efter att SFV genomfört en omfattande renovering och jordbävningsförstärkning. SFV ser ombyggnaden och renoveringen i Bukarest som ett mycket gott exempel för framtida projekt utrikes där ambassadkansli och residens finns på olika adresser.

– Att hitta en lösning där man kan lägga både kansli och residens i samma fastighet gagnar såväl UD som SFV. UD får lägre hyra samtidigt som SFV höjer värdet på fastigheten, berättar Berit Nilsson, fastighetschef SFV Utrikes.

SVÅRT HITTA LOKALER I BÖRJAN

Sverige upprättade diplomatiska förbindelser med Rumänien under första världskriget. Under den svenska beskickningens första 20 år i Bukarest flyttade de utsända diplomaterna ständigt mellan olika adresser i staden. Långa perioder var legationens skylt uppsatt på någon hotellrumsdörr.

Men när 50-åriga Patrik Reuterswärd anlände till Bukarest som svensk envoyé 1935 var han fast besluten att skaffa Sverige representativa lokaler och även skapa sig en värdig tillvaro för sig själv, hustrun och de sex söner i den stad som då fortfarande ibland kallades 'Balkans Paris'.

«INGET STORT PALAIS»

Reuterswärd med sina därtills 27 års erfarenhet som diplomat lyckades hitta ett passande hus. Med stor glädje skrev han till sina överordnade på UD i juni 1936:

«Efter oändliga svårigheter har jag nu hyrt ett beskickningshus. Det har ett utmärkt läge i stadens norra moderna stadsdel. Jag är därför säker på att min efterföljare en gång i tiden blir tacksam att få övertaga huset efter mig.»

Huset hade en parterrvåning där kansliet inrymdes medan det i den pampiga huvudvåningen fanns bland annat en stor hall, vacker matsal och salong samt två andra större rum, varav det ena gjordes i ordning till envoyéns arbetsrum och det andra blev hans hustru Karins privata sa-

long. Tjänarnas rum fanns på översta våningen.

«Det är sålunda icke fråga om något stort palais utan om ett minimum av vad som är nödvändigt», skrev Reuterswärd när han argumenterade för en höjning av sitt ortstillägg med 5000 kronor per år för att klara hyran av huset.

KUNDE INTE FIRA KUNGLIGT

Efter en viss renovering flyttade Reuterswärd in i oktober 1936. Reuterswärd föreslog UD att Sverige skulle köpa huset och så skedde 1938 för 10 miljoner Lei, som då motsvarade cirka 300 000 kronor.

Ganska så omgående inleddes arbetet med att bygga om och modernisera huset. Reuterswärd var mycket angelägen om att allt skulle vara färdigt och återinflyttat till kung Gustav v:s åttiöårsdag den 16 juni 1938 då han gärna ville ordna en stor mottagning.

Bevarade dokument visar att Reuterswärd beställde badkar från Ankarsrum, spisar från Aga på Lidingö, färger från Beckers och varor från en rad andra företag i Sverige. Ett imponerande riksvapen utfördes ovanför entrén. Riksheraldikern var inkopplad för att vapnet skulle bli rätt.

Men färdigt till kungens födelsedag blev det inte. Arbetena som av den lokale arkitekten Fischer beräknats till 2,5 månader tog ytterligare 6 månader. Av korrespondensen med UD märks det hur Reuterswärd många gånger slitit i sitt hår över problemen med renoveringen.

«Otaliga arbeten har fått göras om, då de icke utförts tillräckligt tillfredsställande från början. Det har varit nödvändigt att övervaka arbetet i detalj dagligen. Trots detta har det nog icke lyckats för mig att få allt utfört som man är van att få det i Sverige.»

KRIG OCH JORDSKALV

På våren 1939 var både familjen Reuterswärd och ambassadens kansli återinstallerat i No 43. Redan senare samma år kom världskriget och la sordin på tillvaron även i Bukarest. Värre än kriget var den jordbävning som skakade Bukarest i november 1940.

Överst. I stora salongen samlas gästerna och minglar när det är bjudningar. Den är nymålade och nyförgylld. I bakgrunden skimtar matsalen.

Den vackra, ljusa matsalen är dukad till fest. Här har bjälklaget förstärkts mot jordbävningar och parkettgolvet är nytt.

Marmortrappan innanför residensdörren leder till representationsvåningen. Dörren i bild går till de nyrenoverade och tillgänglighetsanpassade gästtoaletterna.

«Husets samtliga invånare upplevde några synnerligen hemska minuter. Vi väcktes av skakningarna och ett regn av murbruk och gipsbitar allt under det att man hörde brak och dunser av nedstörtande inventarier och skrällar av krossat glas. Efter de häftiga stötarna följde en stunds gungningar och man visste ej om hela huset skulle störta samman», skrev Patrik Reuterswärd till Stockholm.

Kanslivåningen och källaren hade klarat sig bra men i övrigt hade väggar och tak i alla rum spruckit och stora mängder av stucc och rappning fallit. Värsta ska-

dorna hade drabbat tjänarvåningen och även gästrummen var helt förstörda. Reparationerna tog över ett år.

På grund av kriget blev Patrik Reuterswärd kvar i Bukarest i många år. Framför huset planterade han och hans hustru sex popplar, en för varje son och dessa hann växa till träd innan familjen slutligen, i januari 1949, lämnade Rumänien. Då hade landet förvandlats till en kommunistisk enpartistat och utländsk egendom hade nationaliserats. I Bukarests svensk-koloni fanns sedan 1947 bara Reuterswärds kvar.

Efter Reuterswärds tid följde många

år av sparlåga i Sveriges representation i Rumänien. Från år 1950 fanns ingen ambassadör i Bukarest utan Sverige företrädades på plats av de unga kanslisterna Gösta Rönnhedh och Georg Westling. Westling var ny i utrikesförvaltningen men Rönnhedh hade tjänstgjort på ambassaden i Berlin under kriget och sedan på olika platser i revolutionens Kina.

SVERIGE SKULLE BORT

Kanske var det tur att Rönnhedh hade lite skinn på näsan när Sverige under sommaren 1952 utsattes för påtryckningar från den rumänska regeringen att lämna det fina huset på Soseaua Kiselef och flytta till ett annat hus i stadens utkanter.

«Med rumänska ögon betraktas vi som mindre önskvärda grannar till de höga herrarna i lyxvillorna runtomkring, främst landets regeringschef som bor i huset närmast oss och vars rörelser ogenerat kan iakttas från vår beskickning», skrev Gösta Rönnhedh i en rapport.

Rumänerna anförde som skäl till att svenskarna måste bort att gatan skulle breddas och huset rivs.

Det hus som Rumänien ville ge Sverige i utbyte fann Rönnhedh opraktiskt, mörkt och murrigt, dåligt beläget och på flera sätt undermåligt. Sveriges ambassadör i Moskva, Rolf Sohlman, var ackrediterad även i Rumänien och blev den som i första hand fick ta ställning till de rumänska påtryckningarna. Han passade då på att ta upp frågan om en fjällstuga i svensk stil som Tändsticksbolaget på 1930-talet byggt uppe i Karpaternas berg åt sina svenska tjänstemän och deras familjer i landet.

Stugan hade jämte det svenska bolagets övriga egendom i landet konfiskerats av rumänska staten. Sohlmans inställning var att fjällstugan skulle återlämnas till sina svenska ägare innan Sverige kunde diskutera en eventuell bytesaffär i Bukarest. Rönnhedh framförde den svenske ambassadörens budskap till de rumänska myndigheterna men sedan tycks saken ha ebbat ut. Sverige fick behålla sitt hus i maktkvarteren.

UTHYRT TILL BRITTER

Från 1955 var fastigheten uthyrd till brittiska diplomater. Omkring 1960 planerade UD att på nytt placera folk i Bukarest och på sikt även skicka en ambassadör dit. Hyreskontraktet med britterna sas upp och huset fick en uppfräschning. UD:s kabinettssekreterare von Dardel besökte

Rumänien i början av 1960-talet och blev överraskad av att Sverige ägde ett så fint hus i Bukarest.

«En ytterst inventiös fastighet, välbyggd och i ett förvånansvärt gott tillstånd. Och mångårige portvakten Hartman sköter om huset som om det vore hans eget barn.»

JORDSKALV IGEN

En kväll i mars 1977 satt ambassadens förstesekreterare Erik Belfrage i sitt rum i kansliet och arbetade. Han berättar att hela byggnaden plötsligt började vibrera kraftigt. Det var en ny jordbävning! Huset sprack, från marken upp till taket. Sprickan var densamma som bildats vid jordbävningen 1940 och som då endast lagats hjälpligt. Byggnaden hade hållits ihop av två vajrar men dessa gick av, minns Erik Belfrage.

1977 års jordbävning, som hade magnituden 7,5, totalförstörde 30–40 stora byggnader i Bukarest. Sveriges ambassadbyggnad blev också obrukbar och kansliet flyttade till andra lokaler i ett hus i närheten. Huset reparerades denna gång grundligt av utsända svenska byggnadsarbetare och tekniker. Även byggnadsmaterialet hämtades från Sverige.

Efter en tid kunde ambassadören flytta in igen i residenset men kansliet blev kvar på annan adress ända fram till återinvigningen i juni 2008.

INSTÄNGDA UNDER REVOLUTIONEN

I mitten av december 1989 flyttade en ny ambassadör – Nils Rosenberg – in i det svenska residenset i Bukarest. Det var oroligt i staden. Den rumänske diktatorn Ceausescu med sitt överdådiga lyxliv var hatad av de flesta och säkerhetstjänsten Securitate fruktades av alla. Månaden innan hade Berlinmuren fallit och Östeuropas kommunistregimer var på fall. Frågan i det fattiga och efterblivna Rumänien var inte om Ceausescu skulle störtas eller inte utan hur mycket blod som skulle spillas när det hände.

Den 21 december kom revolutionen. Polisen angrep ett massmöte med 100 000 deltagare. Över 1 000 av dem dödades. Undantagstillstånd utlystes. Sveriges ambassadör Rosenberg samlade sin personal i residenset på 43 Soseaua Kiselef där de satt instängda i flera dygn medan det sköts även på gatan utanför den svenska byggnaden. Byggnaden träffades av enstaka skott men klarade sig utan betydande skador.

Ovanför marmortrappan ligger den pampiga hallen som leder till matsalen. Bakom glasdörrarna till höger ligger stora salongen och till vänster hitom bilden har ambassaden sitt kontor.

Som tur var fanns det rikligt med mat i residenset, eftersom några av de ambassadanställda bara ett par dagar tidigare varit i Wien och handlat inför helgperioden. Några dagars isolering innebar inga större problem.

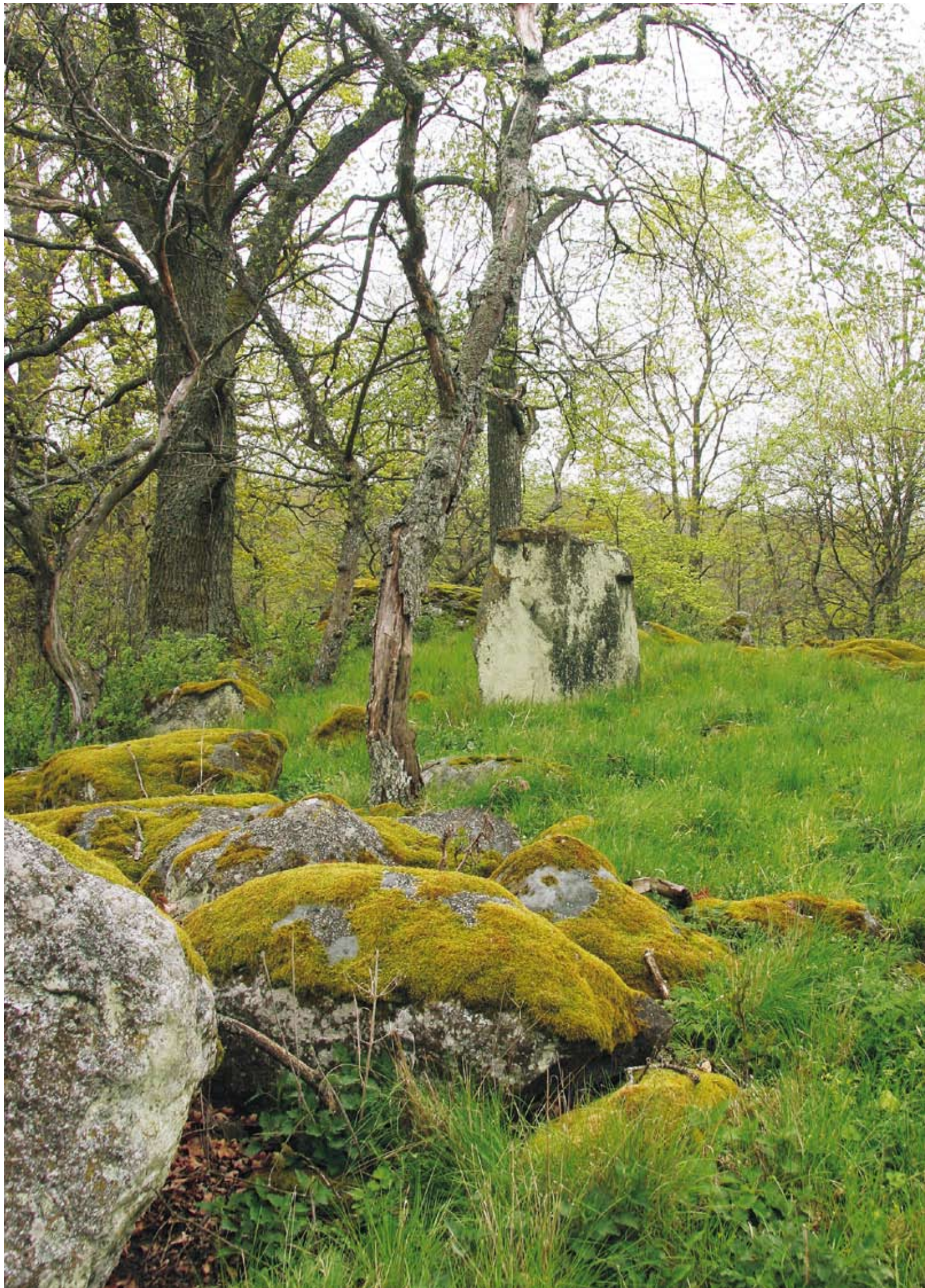
Den 25 december avrättades Nicolae Ceausescu och hans hustru Elena efter en kort rättegång. En ny era i Rumäniens historia hade tagit sin början.

NYRENOVERAT

En ny era har nu också tagit sin början i den svenska ambassadbyggnaden. Efter

mer än 30 år i andra lokaler finns nu både kansliet och residenset på en och samma adress. Kansliet har fått sina lokaler i markplanet och i den del en trappa upp som tidigare var ambassadörens privata våning. Den gamla ingången med riksvapnet ovanför har återställts för kansliet.

SFV har också försett byggnaden med hiss och tillgänglighetsanpassat huset för funktionshindrade. En viktig del i den omfattande renoweringen har varit förstärkningsarbeten som skydd mot jordbävningar. Den stilfulla representationsvåningen har behållits oförändrad. **KV**

*Här är min faders grafhög. Sofver hjälten?
Ack! han red hän, der ingen kommer från.
Nu dväljs han, sägs det, uti stjernetälten
och dricker mjöd och gläds åt sköldars dån.*

(Esaias Tegner)

Falska minnen på Biskops-Arnö

HANS LANDBERG, *Kulturhistoriker/skribent SFV*

I DET FORNMINNESRIKA landskapet söder om Uppsala ligger det gamla ryttmästarebostället Biskops-Arnö. Gården drogs in till kronan 1686 och anslogs som «beständigt säte och boställe åt översten för Kungl. livregementet till häst». I ekbackarna ner mot sjön ligger skeppssättningar och domarringar, och bland slån- och hasselsnår i hagarna kring gården finns gravhögar och stensättningar. Här och där längs lundarnas slingrande ridstigar stöter man på högresta bautastenar – ibland med svärdechiffrerade hemlighetsfulla inskriptioner. Sällan har man sett en sådan provkarta på fornlämningar och sällan så tydliga och distinkta. Hemligheten är att de inte är så forna som man kan tro. Det är relativt färskas lämningar och de har långt kvar till sitt sista förbrukningsdatum.

Fornlämningarnas byggherre hette Hans Henrik von Essen och brukade Biskops-Arnö på 1860-talet. Von Essen var major vid livregementets husarkår och arrenderade gården av regementets chef. Han var född i Stralsund 1805 och delade tidens vurm för forntiden och den ädle vikingen.

FORNTIDSDRÖMMAR

Esaias Tgners diktcykel Frithiofs saga kom ut vid mitten av 1820-talet och påverkade samtiden mer än något annat enskilt verk. Det är en kärlekssaga om vikingen Frithiof och hans Ingeborg som bygger på den isländska fornalldarsagan om Frithiof den djärve. Dikten bidrog starkt till att göra vikingatiden till högsta mode under hela 1800-talet. Efter den snöpliga freden med Ryssland och förlusten av Finland vände sig det tidiga 1800-talets Sverige mot forntiden och ett ärorikt förflutet. Göticismen som vuxit fram under slutet av 1700-talet blommade nu ut med instiftandet av Götiska förbundet, och man samlades vid förfädernas gravmonument

för att sjunga fosterländska sånger och dricka mjöd ur kohorn.

De nordiska ländernas gemensamma forntid skapade en känsla av samhörighet som födde tanken på ett nordiskt politiskt enande och tog sig uttryck i studentskandinavismen. År 1856, två år innan von Essen kom till Biskops-Arnö, hölls ett stort studentmöte vid Uppsala högar, där förslaget att 'asamålet' borde läsas i skolorna väcktes, och 1859 inrättades den första professuren i nordiska språk vid Uppsala universitet.

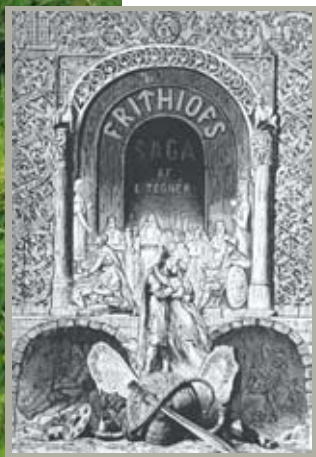
DEN ROMANTISKA PARKEN

Intresset för fornlämningar stegrades även av den stora mängd fornyfynd som kom i dagen och samlades in i samband med de stora nyodlingsarbeten som följde i spåren på 1800-talets jordbruksreformer. Trots detta sågs inte alltid fornlämningarna i sig som vetenskapliga källor till kunskap utan snarare som romantiska fornyfyndsdepåer. Fornfynden betraktades oftast enbart utifrån sina konsthistoriska kvalitéer.

Friherre von Essen uppförde sina fornlämningar så att de blev pittoreska och romantiska inslag i landskapet. Från anlagda vägar och gångstigar nådde man platser där man kunde fyllas av romantiska tankar kring Nordens svunna storhet och ära. Parklandskapets idé påminde om 1700-talets engelska park, men borta var de exotiska paviljongerna och eremitgrotorna. Här var det vikingatid och Norden som gällde. Von Essen var inte ensam. Runt om i landet anlades romantiska fornlämningar i herrgårds- och slottspark, paradoxalt nog samtidigt som de äkta fornlämningarna försvann från byarna i rask takt genom stentäkt och odling.

Några autentiska fornlämningar hittar vi inte på Arnö i dag, men det är inte uteslutet att de finns. Redan i slutet av 1200-talet nämns ön i källorna – då ägs

Esaias Tgners Frithiofs saga var en av inspirationskällorna till 1800-talets götiska landskapspark.

den av Birger jarls son riddaren Greger Birgersson. Efter Gregers död såldes Arnö till Uppsala domkyrka och gården kom i ett par hundra år att bli sommarresidens åt ärkebiskopen. Murrester från biskoparnas anläggning finns ännu bevarade i den nuvarande gårdsanläggningen, men alla spår av tidigare bebyggelse är utplånade av århundradens byggande och rivande på platsen. Om det funnits fornlämningar på platsen har säkert von Essens bearbetning av landskapet bidragit till att vi aldrig kommer att få svar på den frågan.

RESTA STENAR

Det hörde till forntidsvurmen att man gärna ristade och reste stenar. Få personer var så glada i minnesstenar som Hans Henrik von Essen. Vägarna på Arnö försågs med milstenar som visade avståndet till gården. Platser och händelser fick sina i sten huggna minnesmärken överallt där friherren drog fram. Årtalet 1858 i romerska siffror var särskilt omtyckt – året då von Essen kom till Arnö.

En sten vid södra stranden kallas Ladstenen och visar på ena sidan en lada och året 1860. På andra sidan är inhugget bilden av en pekande hand. Handen pekar mot gården på andra sidan sundet, och enligt traditionen är den ett minnesmärke över den natt då von Essen lät sina drängar ro över och måla den sida av granngårdens lada som vette mot Arnö, och som

av den ohyfsade grannen lämnats omålad. En minnessten av hans eget tydliga snitt står rest vid socknens skola med inskriften: Friherre Hans Henrik von Essen – kyrkans, skolans, kommunens välgörare.

Von Essen köpte även två runstenar som han ställde upp i parken. Den ena inhandlade han på Vaksala torg i Uppsala av sotarmästare Krall som i sin tur köpt den av en skutskeppare som fraktade grus till staden. Den andra kom från Kumla i Övergrans socken. Stenarna tog han med sig då han flyttade till Signildsberg 1870. Signildsberg var redan försett med äkta fornlämningar i överflöd, så där skulle han slippa bygga några nya.

RUNSTENSPRÅMEN

En gammal sägen berättade att en pråm lastad med runstenar skulle ha gått till botten i sundet rakt nedanför huvudbyggnaden på Arnö. Då det var vindstilla och vattnet var klart kunde man tydligt se hur pråmen låg djupt nedsjunken i den dyiga botten strax utanför vasskanten. Runstenarna anades som vaga konturer i lastrummets dunkla innandöme.

Enligt sägnen skulle det ha varit von Essen som på hemväg från ett nattligt härjningståg runt Mälarens stränder förlist med sin runstensfångst utanför hemmabryggan.

Med tiden föll minnet av pråmen i glömska och sägnen avfärdades som just

en sägen. I samband med att man byggde vägbanken ut till ön passade man i alla fall på att undersöka botten lite närmare och kunde då konstatera att just på den plats traditionen pekat ut låg det faktiskt en sjunken pråm, lastad med stora huggna stenar.

I början av 1990-talet hade intresset kring den sjunkna runstenslasten ökat så pass att man började fundera på en bärgningsaktion och sommaren 1991 var det dags. Under stort mediapådrag med direktsändning i Radio Uppland och i närvaro av Vetenskapens värld från SVT och representanter för antikvariska myndigheter lyftes så stenarna upp den 29 juni 1991. De visade sig vara grindstolpar.

Fornlämningarna på Biskops-Arnö är visserligen uppförda i sen tid och därmed falska, men de är i allra högsta grad äkta minnesmärken över 1800-talets forntidsdyrkan. På få platser kan man få en sådan påtaglig bild av hur drömmen om den ädle vikingen påverkat människor och landskap.

Det är en, i dag kanske inte helt politiskt korrekt, hyllning till en nordisk storhetstid som vi måste bedöma utifrån sin tids ideal och förutsättningar. I dag är det Föreningen Norden som driver folkhögskola på Biskops-Arnö och arbetar vidare med det nordiska samarbetet, något som säkert Hans Henrik von Essen gillande skulle ha höjt sitt dryckeshorn inför. **KV**

Domarringar var tydliga och lättgripbara formminnen som var relativt lätta att anlägga.

De mossiga stenarna ligger djupt nersjunkna i hasselundens vitsippsmatta, men fornlämningen är mycket yngre än man anar.

Ladstena vid strandkanten med sin inhuggna bild av lada och året 1860.

VILDSVINSJAKT PÅ STATENS MARK

På tre av de stora skogs- och jordbruksegendomar som SFV förvaltar i södra Sverige erbjuds nu jägare möjlighet till jakt under ledning av SFV:s egen personal. Det gäller Huseby bruk, Frövi översteboställe och före detta Södermanlands regementes marker utanför Strängnäs. Viltvård är, liksom skogsvård, ett långsiktigt engagemang och för SFV är det viktigt med en vital och balanserad viltstam. Skogarna runt Huseby bruk har en av landets största vildsvinspopulationer, och även om vildsvin är ett spännande bidrag till mångfalden i markerna är det samtidigt ett vilt som kan ställa till stora skador och problem i lövskog och jordbruksgrödor. Statens fastighetsverk har som ambition att hålla så många fastigheter som möjligt tillgängliga för allmänheten, och att öppna egendomarna för jakt är ytterligare ett sätt att tillgängliggöra våra gemensamma marker.

N NOTISER

SPRUTHUSET ÅTERUPPSTÅR

SFV har återställt den gamla brandstationen – Spruthuset från 1926 – vid Tumba bruk till ursprungligt skick. Ända sedan Riksbankens sedelpappersbruk i Tumba grundades, har brandskyddet haft en framträdande roll. I Spruthuset fanns uppställningsplats för brukets brandbil och förvaringsplats för brandsprutor och annan släckmateriel. Senare kom huset att användas som brandstation av Botkyrka-Grödinge brandförsvaret tills verksamheten flyttade 1958.

De senaste 50 åren har Spruthuset använts som förråd för bland annat trädgårdsredskap.

Statens fastighetsverk har grundförstärkt och rätat upp byggnaden med dragstag genom väggarna. Exteriören är ompudsad och har återfått sitt ursprungliga utseende. Nyinstallerad fjärrvärme gör dessutom att det nu kan användas av bruksmuseet för utställningar året om.

Tumba bruksmuseum invigdes i juni 2005 och nominerades 2008 till European Museum of the Year. Med Spruthuset kompletteras nu bilden av livet i sedelpappersbruket.

KARAMELLAN RENOVERAD

Drottningholms slott har fått ett nytt besökscentrum. Karamellan, tidigare Drottningholmspaviljongen, som SFV köpte 2008 är nyrenoverad och nyöppnad. Besökscentret inrymmer butik, biljettförsäljning, informationsavdelning för världsarvet Drottningholm samt ett fräscht café i ny regi.

Karamellan, från 1800-talet är inte klassat som byggnadsminne, men eftersom huset är en del av den skyddade Drottningholmsmiljön har SFV valt att bevara

exteriören vid renoveringen som genomförts i samarbete med Drottningholms slottsförvaltning och slottsteater. Invändigt är förändringen desto större.

– Vi ville åstadkomma ett modernt, tillgängligt och attraktivt besökscentrum – en plats som både ska vara funktionell ur informationsynpunkt men också trevlig att vistas i, säger Anders Ahlberg, fastighetschef på SFV.

Ursprungligen var det ett schweizeri, vilket var benämningen på ett finare café som även serverade alkohol.

NYTT I VADSTENA

Restaureringen av ruinerna vid Birgittinerklostret i Vadstena är nu klar. Ruinerna, som grävdes fram på 1930-talet, har länge varit i behov av upprustning. SFV har även rekonstruerat delar av Talehuset, för att levandegöra hur munkar och nunnor en gång kunde kommunicera med varandra.

Klostret grundades av den heliga Birgitta vid slutet av 1300-talet och var inrättat för både munkar och nunnor. De levde helt åtskilda, men i Talehuset kunde de kommunicera med varandra genom täta trågaller. Där fanns också en snurruttna och en draglåda och genom dessa kunde de byta saker med varandra. SFV har återskapat dessa för att besökarna ska kunna se hur byteshandeln kunde gå till.

– I dag har vi svårt att föreställa oss hur man levde under medeltiden, än mindre hur livet var i ett kloster, säger Daniel Biazz, fastighetsförvaltare på SFV. Får vi lite hjälp med synintryck och information kan vi komma medeltidens liv närmare. Restaureringen är ett bidrag till förståelsen av vår egen historia och ett exempel på hur man räddar omistliga värden, som skapar intresse att forska vidare.

BARNKULTUR I RIKSARKIVET

Efter att ha stått nästan tomt i över 40 år blir nu Gamla riksarkivet Sveriges första nationalscen för barnkultur.

SFV har under många år sökt en långsiktig hyresgäst vars verksamhet utgår från den unika byggnadens förutsättningar och som kan göra den tillgänglig för allmänheten. Med hyresgästen Palatset – som bland annat planerar för scener, biosalonger, verkstäder, bibliotek, föreläsningssalar och café i den åtta våningar höga och 5 000 kvm stora byggnaden – uppfylls SFV:s önskan.

– Vi är väldigt nöjda över att kunna välkomna Palatset som hyresgäst. Den publika användningen är en viktig del i vår vision att göra Riddarholmen till en mer öppen, tillgänglig och attraktiv del av Stockholm – ett sagolikt besöksmål mitt i staden, säger Charlotta Andersson, fastighetschef på Statens fastighetsverk. Huset – ett unikt exempel på det sena 1800-talets institutionsbyggande och troligen landets bäst bevarade byggnad i sitt slag – blir därmed tillgängligt för allmänheten då det planeras öppna 2011.

S:T JULIANPRIS FÖR ANPASSNING

SFV:s hyresgäst, Tavelmålare Bengt Eldes butik på Drottninggatan i Stockholm, har fått pris för ökad tillgänglighet.

«Tavelmålare Bengt Eldes butik tilldelas S:t Julianpriset för att de visar hur man på ett lätt och elegant sätt kan bygga om entrén så att alla kan komma in», skriver juryn.

SFV:s anpassning av entrén ökar tillgängligheten till butiken. Ett trappsteg vid entrén gjorde det tidigare omöjligt för rullstolsburna att ta sig in. SFV sänkte därför trappsteget och anpassade den yttre och inre miljön efter den nya nivån. Anpassningen medför andra lutningar än tidigare såväl ute som inne, men räknas som ett litet ingrepp i miljön. Nu kan därför både rullstolsburna och barnvagnar ta sig in. Även andra transporter förenklas genom den nya sluttande ingången.

S:t Julianpriset är en del av Stockholms stads tillgänglighetsprojekt, med målet att Stockholm ska bli världens mest tillgängliga huvudstad år 2010.

Med georadar på jakt efter Borgholms slotts hemligheter

Med hjälp av markradar har ett forskarteam lyckats visa på de dolda lager av historiska lämningar som finns på Borgholms inre borggård. Arbetet är ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet, SFV och Archeo Prospections, Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik i Österrike.

IMMO TRINKS, JIM RUDOLFFSSON, MAGNUS STIBÉUS, PÄR KARLSSON,
CLAS TERNSTRÖM OCH ALOIS HINTERLEITNER

STRAX SÖDER om staden Borgholm på Öland ligger Borgholms slott, omgivet av det trädlösa alvaret på en kalkstenplåtå med utsikt över Kalmarsund. Borgholms slott är ett välkänt svenskt byggnadsverk som speglar många olika byggnadsstilar.

Den första borgen byggdes på 1100-talet, bland annat i form av ett runt försvarstorn. Under åren 1572–89 byggdes slottet om till ett praktfullt renässansslott, ett slott som skadades svårt under Kalmarriket 1611–13. Några år senare fick Nicodemus Tessin den äldre i uppgift av Karl x Gustaf att bygga om slottet till ett barockpalats, ett arbete som dock aldrig avslutades. Slottet var redan delvis förfallet när en stor brand ödelade hela byggnaden år 1806. Efter branden stod bara

de tjocka, nakna kalkstenmurarna kvar. Idag ägs och förvaltas slottet, som är ett statligt byggnadsminne sedan 1935, av Statens fastighetsverk.

NYFIKNA PÅ NY METOD.

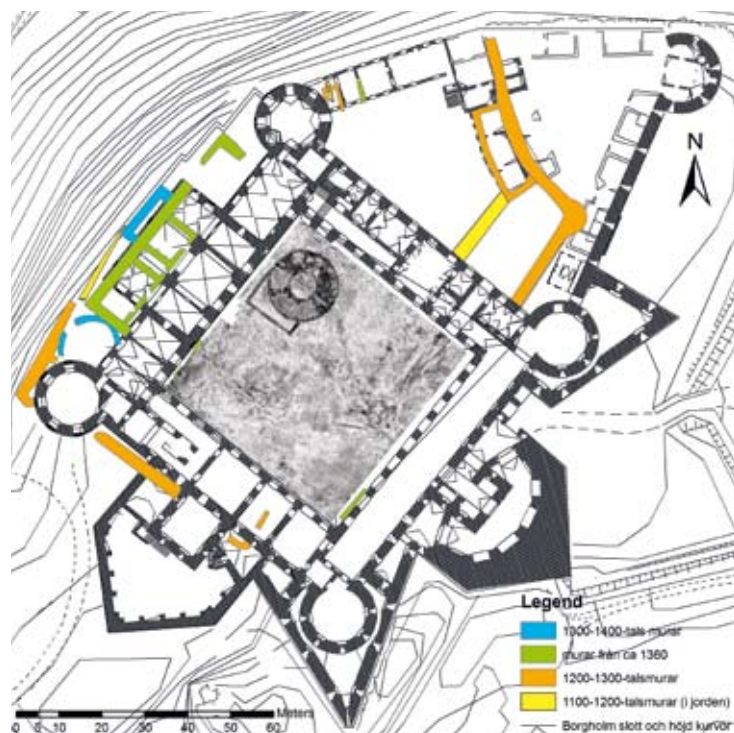
Inför uppförandet av slottets nya entrébyggnad genomfördes flera stora arkeologiska undersökningar 2002–2004 där man fann medeltida bebyggelselämningar. Undersökningarna gjordes inom ramen för EU-projektet Framtidens slott – ett arkeologiskt samarbetsprojekt mellan Kalmar läns museum, Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar (RAÄ UV Öst), Jönköpings läns museum, Smålands museum och Borgholms slott. Undersökningarna

ledde också till idén att även testa nya arkeologiska prospekteringsmetoder på platsen, något som kom att genomföras sommaren 2007.

Under de föregående två åren hade den nyetablerade arkeologiska prospekteringsgruppen inom UV testat georadar och magnetometermetoder och samlat referensdata från olika arkeologiskt intressanta platser i Sverige. Georadar och magnetometer är geofysiska mätmetoder som använda på rätt plats kan ge värdefull information om dolda strukturer i marken, helt utan markingrepp. Rätt utförd kan den här typen av undersökningar ge matnyttig information. Den kan till exempel visa var det finns husgrunder, håligheter, gropar, diken och även enstaka

Georadar – hur fungerar det?

En georadar är förenklat sagt ett ekolod för användning på land. En antenn på marken sänder ut en elektromagnetisk impuls och registrerar sedan dess eko, det vill säga reflektioner från gränsskikt eller objekt som till exempel stenar, murrester eller håligheter. Mätningar utförs längs raka linjer, så kallade mätprofiler, med 5 centimeter mätavstånd i profilriktningen. Många parallella profiler registreras med tätt mellanrum (25 centimeter) inom en rektangulär yta. Allt data filtreras och sedan sammanfogas mätprofilerna i datorn till en tredimensionell digital datavolym. Datavolymen 'klippas' sedan i 10 centimeter tjocka, horisontella skivor som därmed visar reflektioner från ungefär samma djup. En 500 MHz georadarantenn 'ser' cirka två till fyra meter ner i marken och har en avbildningsförmåga av omkring 20 centimeter, vilket betyder att objekt av mindre storlek inte kan urskiljas. Georadarns penetreringsförmåga kan påverkas negativt om marken innehåller mycket lera. Georadar kallas också för markradar eller Ground Penetrating Radar (GPR).

Georarddjupskiva från ungefär 10–15 cm djup. Stenläggningar på marken och hjulspår syns tydligt.

stolphål. Den kan också ge information om markförhållandena är lämpliga och om det finns en mätbar fysikalisk kontrast mellan de arkeologiska strukturerna och den omgivande marken.

Trots att arkeologisk prospektering redan är etablerat i många av Europas länder har det hittills bara gjorts ett fåtal arkeologiska prospekteringsundersökningar i Sverige. Detta beror bland annat på att de geologiska markförhållandena och de arkeologiska strukturernas karaktär ofta är mer komplicerade här i landet än på andra håll.

PLATS MED POTENTIAL

Borgholms slott bedömdes som en bra plats för att visa georadarmetodens po-

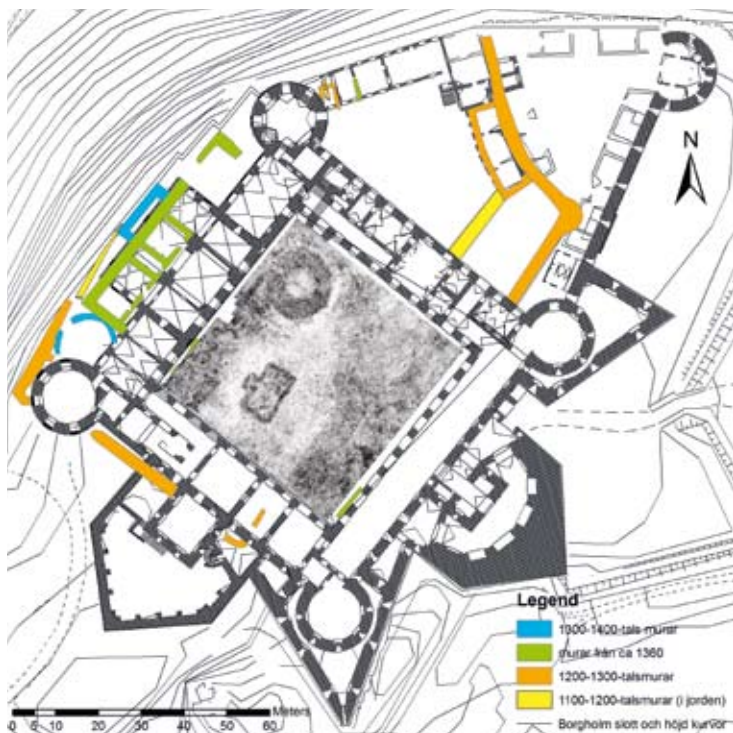
tential. Förutom två testområden utanför borgmuren bestämdes också att prospektera den inre borggården. Dess rektangulära, 54x54 meter, stora plana yta är täckt med kort gräs och lämpar sig utmärkt för georadarmätningar. En kvadratisk ruta, 50x50 meter, passade precis in på borggården och lämnade tillräckligt med plats på båda håll för att vända om med mäturstyrningen. De enda hinder som fanns var de sex kalkstensblocken framför borgmuseets ingång i slottets nordvästra länga.

Borggården används sommartid bland annat för konserter. Grupper och artister som ABBA, Bob Dylan och The Beach Boys har uppträtt här.

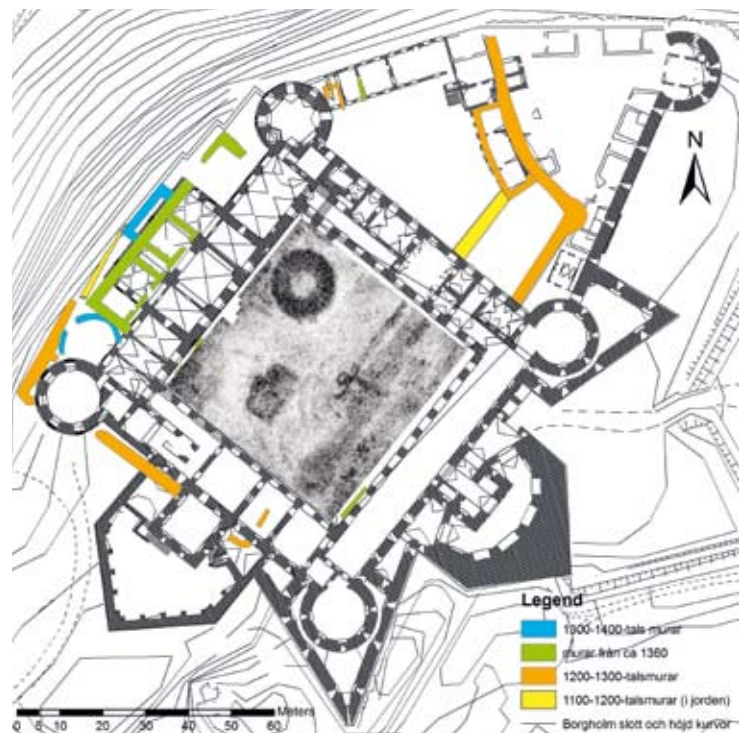
I borggårdens norra hörn markerar stenplattor på marken 1100-talsborgens

runda kärntorn. Kärntornet undersöktes arkeologiskt av Martin Olsson år 1929. Tornet, som hade 5,5 meter tjocka murar, byggdes sannolikt på 1100-talet och revs 1652-53 på order av Nicodemus Tessin den äldre.

Georadarmätningen inleddes genom utläggning av två parallella, 50 meter långa måttband, längs nordvästra och sydöstra sidan av borggården. Mellan måttbanden spändes, med en meters mellanrum, 50 meter långa snören för precis orientering under mätningen. Längs dessa snören kördes sedan georadarsystemet monterat i en barnvagnsliknande vagn. Systemet består av en 500 MHz-antenn, datauppteckningsenhet, batteri och ett distanshjul monterat på vagnen. Systemet

Georadardjupskiva från ungefär 70–75 cm djup. I borggårdens västliga hälft syns en rektangulär struktur med en utbuktning utmed den nordvästra långsidan. Strukturen tolkas vara ett källarum med trapphus.

Georadardjupskiva från ungefär 125–130 cm djup. I borggårdens östra och södra del syns en befästningsmur från 1100–1200-talen (grävda strukturer är markerade med gul färg). Framför den nutida entrén till den inre borggården syns en stenstruktur i georadardatan. Troligen en portbyggnad i den äldre befästningsmuren.

Georadarmätningar på Borgholms slotts inre borggård längs parallella profilsnören. Stenläggningen markerar grundmuren till det gamla kärntornet som undersöktes år 1929.

Foto från utgrävningen av kärntornet år 1929.

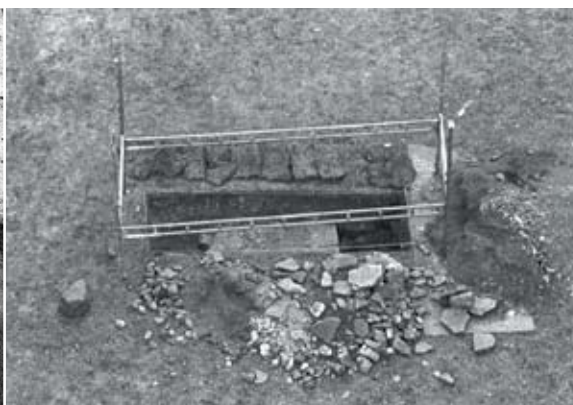

Foto av provschaktet som grävdes i november 1973 på borggården efter att kastellanen Jim Rudolfsson hade upptäckt förändrad växtlighet i gräset ovanpå den då okända källaren. Det högra fotot visar källarens nordöstra mur.

körs med normal gånghastighet längs profilsnören och registrerar mätvärden med 5 centimeters mätpunktavstånd. Efter mätningen av en profil vänds vagnen. 25 centimeter bredvid den förra profilen mäts nästa. På detta sätt täcktes hela borggården på sex timmar med noggrant positionerade georadarmätningar.

SOL OCH CELEBERT BESÖK

Förutsättningarna för fältarbetet var idealiska; vädret var behagligt varmt, mätningarna ackompanjerades av musik från ett blåskapell som spelade för en festlig skolavslutning i slottets Drabantsal. Vägen till slottskiosken med förfriskningar var kort

och teamet fick underhållande besök av författaren och estradören Björn Ranelid, för dagen iförd ett par fina ormskinnstövlar och en blå skinnjacka.

Samma kväll bearbetades och analyserades mätdata preliminärt på pensionatet *Villa Sol* i Borgholm. De 203 vertikala georadarprofilsektionerna sammanfogades i datorn till en tredimensionell datavolym. Datavolymen 'klippes' sedan från topp till botten i 5 centimeter tjocka horisontella så kallade djupskivor som visar georadarreflektioner från samma djup. När de första georardardjupskivorna dök upp på datorskärmen var spänningen stor. Nu gick det att virtuellt 'bläddra' sig, skiva

för skiva, ner i underjorden genom dolda och glömda strukturer från svunna tider. I de översta djupskivorna syntes hjulspår från ett fordon som en blöt dag kört i en stor sväng över borggården fram till ingången till museet. Kanske är det spår från leveransen av kalkstenblocken utanför entrén? Tydligt syns också de kraftiga reflektionerna från stenlagda ytor och kärntornets mur.

Nästa decimetrar ner i marken (25 cm till 40 cm djup) innehåller flera diffusa strukturer, som dock blir lättare att tolka när man snabbt bläddrar mellan djupskivorna som följer på varandra.

KÄLLARFYND FRÅN 1200-TALET

På borggårdens västra hälft framträder på ungefär 40 cm djup en rektangulär struktur som blir ännu tydligare på större djup. I en relativt homogen omgivning syns de mörka väggarna till ett källarrum, ca 10,5×5,8 meter stort. Källaren är orienterad i sydvästlig-nordöstlig riktning. Orienteringen avviker lite från slottets och borggårdens orientering vilket stöder antagandet att strukturen är äldre än slottet. Utbuktningen mitt på den nordvästra långsidan av källaren sträcker sig ungefär 2,5 meter mot nordväst och är ca 3 meter bred. Med ökande djup blir utbuktningen mindre och mindre för att djupt ner närmast försvinna fullständig. Denna struktur är trappan och trapphuset ner till källaren.

Källarens väggar syns tydligt. Likaså kan enstaka stenar urskiljas som mörka reflektioner i georadardatan. Källaren är fylld med material som innehåller stenar som reflekterar georadarsignalen och mer absorberande jord och grusmassor.

Redan i juli 1973 väckte en förändrad växtlighet i gräset ovanpå källaren uppmärksamheten hos kastellanen Jim Rudolfsson, som också fotograferade fenomenet från tornet. I november 1973 grävdes ett provschakt på borggården för att undersöka vad det var som orsakade för-

ändringen. Ungefär fyra decimeter under markytan syns på foton från grävningen en kraftig mur. Efter georadarprospekteringen vet vi nu att schaktet 1973 hade grävts över den nordöstra källarväggen.

Källarens utformning indikerar att byggnaden kan vara från 1200-talet. År 1281 firade kung Magnus Ladulås med sin familj jul på Borgholms slott och det är inte alls uteslutet att julsinka och festöl kan ha hämtats från just den här källaren!

Om man går ännu djupare ner i georadardatavolymen och tittar på djupskivor på 85 centimeter till 155 centimeter djup, finns det ännu fler intressanta strukturer att upptäcka. Där framträder en linjär, reflekterande struktur som löper parallellt med borggårdens sydöstra långsida, 10–20 meter från muren. Strukturen ligger i förlängningen av 1100–1200-talens befästningsmur, som har undersökts på den mindre borggården nordöst om den centrala borggården.

Framför entrén till den inre borggården syns strukturer i georadardatan som antyder fundament till en stenkonstruktion, möjligtvis en äldre portbyggnad. Nordöst om den möjliga porten syns fundamenten till borgens äldre befästningsmur i form av en linjär, mörk struktur. Parallellt med denna struktur finns ett yttre, bredare band som beror på en ökad reflektivitet av

georadarsignalen. Sydväst om den möjliga portkonstruktionen syns bara den bredare, yttre strukturen. För att få reda på varför det ser ut så krävs en 'vanlig', grävande arkeologisk undersökning. Detaljerade analyser av georadardatan visar dock ännu fler strukturer av arkeologiskt intresse.

ÖPPET FÖR EN DAG

Statens fastighetsverks projekt *Hemliga rum 2008* öppnade möjlighet för allmänheten att besöka rum och platser som normalt inte är tillgängliga. Inom detta projekt 'öppnades' lördagen den 24 maj 2008 det georadarprospekterade källarrummet.

Under dagen grävde arkeologer från RAÄ UV Öst fram lite av källarmuren och frilade de fyra översta trappstegen. Innan solen hade gått ner över Kalmar sund hade arkeologerna öst tillbaka all jord och alla stenar i gropen. Avslutningsvis lades grästorvorna tillbaka och källaren blev åter 'hemlig'. Eventuella konsertbesökare sommaren 2009 kommer nog inte att kunna veta sig se eller ana att de står på vad som kanske var kung Magnus Ladulås källare. Men, de cirka 1 500 besökarna på Borgholms slott fick tack vare *Hemliga rum 2008* chansen att se ett rum som varit osynligt i drygt 400 år – de vet! **KV**

Visning av den framgrävda trappan.

Utgrävningen sedd från borgens tak.

Lodfoto av trappan.

Igenfyllning av schaktet och städning.

Riddarholmsdagen

Lördag 22 aug
kl 11–17

Följ med på en historisk tidsresa på Riddarholmen, ditt kulturarv. Fri entré.

Läs mer på
www.sfv.se

